

Rəmzlər nədən danışır?

*Naxçıvan xanlığının döyüş bayrağı üzərindəki
işarələr, onların semantikasi, mənşəyi və ortağ
türk simvolizmində yeri*

Araz Qurbanov

*Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin elmi işçisi
e-mail:araz-gurbanov@mail.ru*

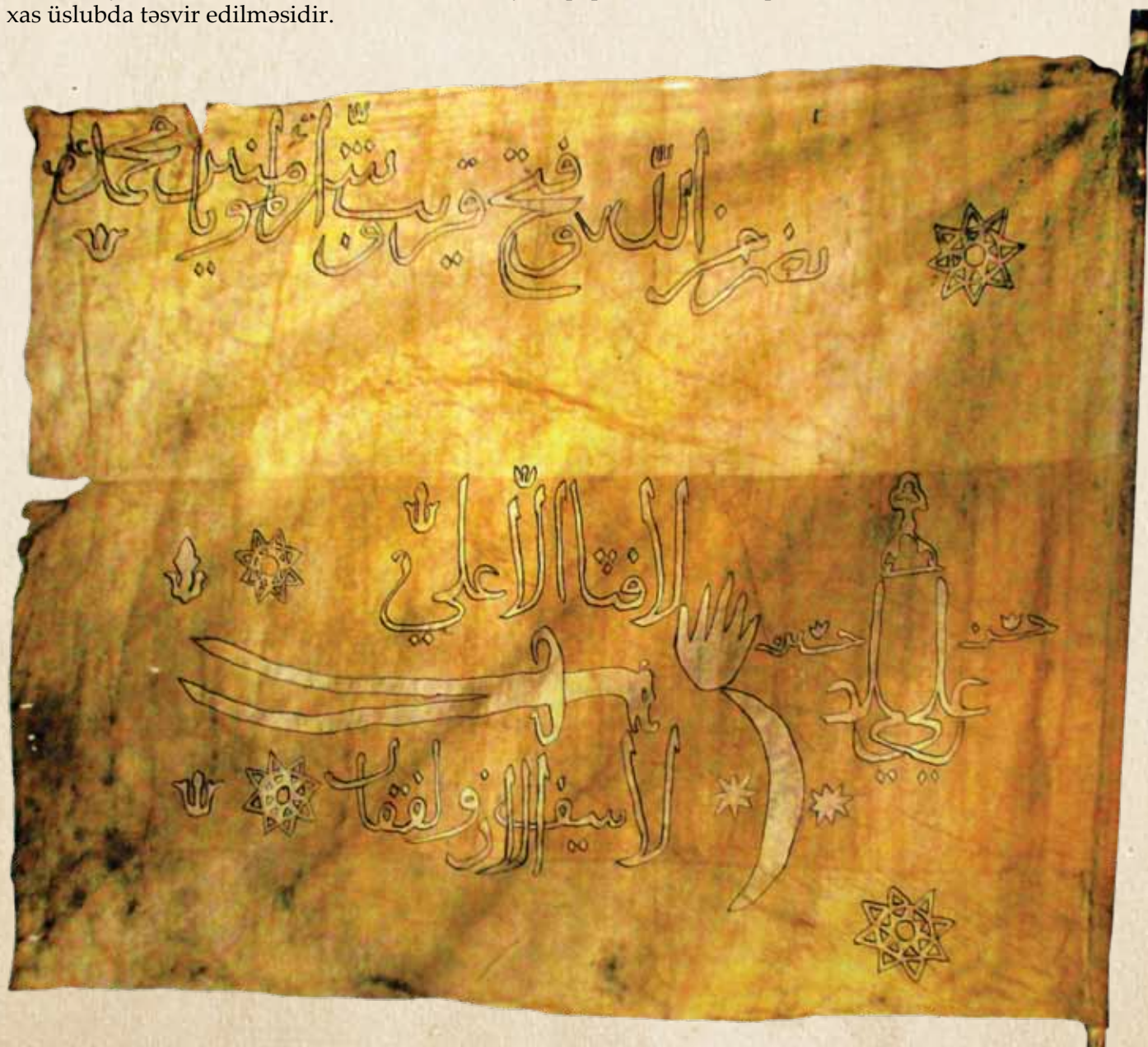
*"Xalq öz keçmişinə qayıdanda onun
möhtəşəmliyi də özünə qayıdır".*

Petrarka

2015-ci ilin may ayında AMEA-nın Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əməkdaşı, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Pərvin Gözəlovun Sankt-Peterburq şəhərindəki Dövlət Ermitaj Muzeyinin, Rusiya Artilleriya, Mühəndis və Rabitə Qoşunları Hərbi-Tarixi Muzeyinin fondlarında apardığı araşdırmalar uğurla nəticələnmiş, burada Azərbaycan tarixi, xalqımızın etnik və dövlətçilik simvolizmi ilə bağlı olan unikal bayraqlar aşkar edilmişdir. Milli dövlətçilik ənənələrimizin, onun rəmzlərinin öyrənilməsində və təbliğində mühüm əhəmiyyətə malik olan həmin eksponatlardan biri 1827-ci ildə Naxçıvan xanlığının rus qoşunları tərəfindən işğal nəticəsində qənimət kimi götürülmüş və uzun müddət "XVIII-XIX əsrlərə aid müsəlman bayrağı" adı altında nümayiş etdirilmişdir.

İlk növbədə qeyd edək ki, bu bayraq həm orta əsr islam simvolizmi, həm də türk xalqlarının ortaq dövlətçilik, hərbi və dini rəmzlər sisteminin tədqiqi baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Doğrudur, Pərvin Gözəlovun həmin tapıntısı bəzən "Naxçıvan xanlığının dövlət atributu" kimi təqdim edilsə də, üzərindəki spesifik elementlər, məsələn, ""Qurani-Kərim"-i-Kərim"-in hərbi sənəti ilə əlaqəli ayələrinin, hədis ifadələrinin yazılması, qumaş üzərindəki rəmzlərin semantikasi, xüsusilə Orta əsr türk dövlətlərinin (*Səfəvi, Osmanlı, Misir məmlük dövlətləri, Qızıl Orda, Kırım xanlığı*) ənənəvi döyüş bayraqları ilə kompozisiya yaxınlığı və üslub eyniliyi onun tamamilə fərqli statusundan – Naxçıvan xanlığının süvari alayına məxsus sancaq olmasından xəbər verir. Yeni tapıntının ən dəyərli özəlliyi isə etnik azərbaycanlıların - Azərbaycan türklərinin kollektiv yaddaşında əsrlər boyu kök salmış islamaqədərki inancların – fetişizm, totemizm, tanrıçılıq elementlərinin XVII əsrin sonları - XIX əsrin əvvəllərində dəyişdirilməsi, yaşadılması, əski mifoloji obrazlarının islam simvolizmi ilə uzlaşdırılmasından savayı, bir çox hallarda onların semantikasının təhrifinə, yeni dini məzmun verilməsinə baxmayaraq, qədim türk tətbiqi sənəti ənənələrinə xas üslubda təsvir edilməsidir.

Naxçıvan xanlığının döyüş bayrağı.
Foto: t.ü.f.d.
Pərvin Gözəlov

Veksillologiya – bayraqları öyrənən elm Azərbaycanda yeni, lakin perspektivli və vacib tədqiqat istiqamətlərindədir. Çünki qədim və müasir bayraqlar üzərindəki rəmlər hər bir xalqın çoxəsrlik tarixi-mədəni inkişafı prosesində yaranan informasiyanın daşıyıcıları və nəsilən-nəslə ötürücüləridir. O da yaxşı məlumdur ki, xalqın etnik kimliyini, milli identikliyinə müəyyən edən başlıca amillərdən biri onun vahid mənbədən, qədim mifik təsəvvürlərdən, inanclarından qaynaqlanan təkrarsız rəmlər sistemidir.

İstənilən etnik toplum, istənilən dövlət öz mahiyyətinin, tarixi missiyasının, keçmişinin və gələcəyinin, mənəvi dəyərlərinin inikasını həm də milli rəmlər sistemində, o cümlədən bayraq işarələrində axtarır və qoruyur. Odur ki, bayraq təkcə dövlət müstəqilliyinin mühüm atributlarından biri və ya ordunun, ayrı-ayrı hərbi birləşmələrin tanınma-fərqləndirmə nişanı

deyildir. O həm də xalqın etnik və siyasi birliyinin, bölünməzliyinin əlaməti, onun tarixinin, o cümlədən dövlətçilik tarixinin, etnik kimliyinin, varislik ənənələrinin, dünyanı dərk etmə sisteminin və digər xarakterik xüsusiyyətlərinin funksional rəmsiz və işarələr, rənglər vasitəsilə təəcəssümüdür. Bir sözlə, bayraq dövlətin rəmzi, xalqın simasıdır. Polşa yazıçısı Anjey Sapixovskinin təbrincə desək, bu tipli rəmlər (*veksilloidlar*) cəmiyyətin vahid məqsəd uğrunda səfərbər edilməsində, ölkədə milli birliyin və vətəndaş həmrəyliyinə əldə olunmasında olduqca güclü təsir imkanlarına malikdirlər.

Avropada bayraq ənənəsi demək olar ki, olmamışdır. Tarixi mənbələrə əsasən, bəzi feodal icmalarının fərqlənmə nişanı

kimi onların ilk təzahürlərinə yalnız IX əsrin sonlarında rast gəlirik. Lakin XI-XII əsrlərdə baş vermiş işğalçılıq səfərləri - Birinci və İkinci səlib yürüşləri nəticəsində avropalılar təkcə Şərqi mədəni, mənəvi dünyası ilə tanış olmamışlar. Şərqi funksional rəmlər sistemi ilə təmaslarından sonra "bayraq" anlayışı Qərbdə yeni keyfiyyətdə - dövlət atributu kimi qayıtmışdır. Təsədüfi deyildir ki, məhz həmin yürüşlərdən sonra Avropanın ilk dövlət bayraqları üzərində Qərb simvolizminə xas olmayan elementlər – xəmsə (*açıq al*), ay-ulduz, bars (*bəbir*), qoç və digər Şərqi mənşəli rəmlər təsvir olunmuşdur.

Şərqdə, o cümlədən türk dünyasında rəsmi bayraqlar haqqında məlumatlara, onların təsvirlərinə eramızdan əvvəlki dövrlərə aid yazılı mənbələrdə, daş qabartmalarda, qayaüstü rəsmlərdə, maddi-mədəniyyət nümunələrində və sikkələr üzərində rast gəlirik. Bayraqlar ilk dövrlərdə magiyaxarakterli dini ayin atributu – fətiş, ilahi qüvvənin əlamətlərindən biri olmuş, tədricən bu funksiyasını, eləcə də üzərlərindəki sakral işarələri tam və ya qismən qoruyub-saxlamaqla nəsillərin və tayfaların, tayfa birliklərinin, konfederasiyaların simvollarına - dövlətçilik rəmlərinə çevrilmişlər. Məsələn, tarixi mənbələrə görə, oğuzların və qıpçaqların bayraqları üzərində tayfa və ya nəsillərin damğa işarələri, məmlüklərdə "qoçqar", Çingiz xanın ilk bayrağında qara aypara, Böyük Səlcuq dövlətində, Səfəvi xanədanında "ikibaşlı qartal" (*toğrul*), bars (*bəbir*), "ay-ulduz" (*ay-günəş*), Qaraqoyunlu dövlətində "qoç", Qızıl Ordada "xan damğası", "baltavar", "daraq damğa", Əmir Teymurda "and" damğası və s. həkk edilmişdir. Məsələyə bu kontekstdən yanaşanda qədim çağlardan müasir dövrümüzdə qədər çətin və şərəfli yol keçmiş Azərbaycan bayraqları, o cümlədən Naxçıvan xanlığının yeni aşkar edilmiş döyüş bayrağı təkcə türk-islam simvolizminin daşıyıcısı kimi deyil, ortaq türk rəmsiz sisteminin, bayraq ənənələrinin varisi kimi dəyərləndirilməlidir.

Bununla belə, bu gün orta əsrlərə aid bayraqlarımızın, hətta müasir dövlət atributlarının üzərindəki rəmlərin yozumları ətrafında xeyli sayda fərqli fikir və mülahizələr yaranmaqdadır. Nəticədə, onların əks etdirdiyi ilkin ideyalar təhriflərə məruz qalmış, dövlət simvolizmində qorunması vacib olan varislik prinsipinə xələl gətirilmişdir. Halbuki, bayraq və ya gerb üzərindəki istənilən element, onların forma və təsvir üslubları, rəngləri həm rəsmi, həm etnik, hətta dini rəmsiz sistemlərində aydın, tarixi-mədəni irs baxımdan

Mərkəzi Asiyanın qayaüstü rəsmlərində bayraqdar təsvirləri

obyektiv və hamılıqla qəbul edilən ortaqlıq mənası əks etdirməli, yanlışlığa yol açmamalı, eyni semantika əsasında təbliğ olunmalıdır.

Əvvəlcə Naxçıvan xanlığının döyüş bayrağının rəngi barədə. Təqribən 200 il yaşı olan bu bayraq zaman keçdikcə ilkin parlaqlığını itirsə də, sarı-qızılı rəngini qoruyub-saxlaya bilmişdir. Dünyanın bütün sivilizasiya və mədəniyyətlərində sarı-qızılı rəng təxminən eyni mahiyyət daşımış, ilahi qüdrəti, hakimiyyəti, uzunömürlülüüyü, səxavəti, ədaləti və bolluğu simvolizə etmişdir. Türk xalqlarının islama qədər olan inanclarının rəng yozumuna əsasən, "qızıl" və "Günəş" ifadələri mifoloji məzmunlarına görə sinonim xarakteri daşımış, göy rəngdən sonra Tanrı/Tenrının qüdrətinin təəcəssümü sayılmışdır. Bu rəng islam dinində də önəmli yerlərdən birini tutmuş, "iman", "sevinc", "şan-şöhrət", "səxavət", "qələbə", "sərvət" anlayışlarını ifadə etmişdir. Onu dini təəcəvvürlərlə bağlayan amillərdən biri Musa peyğəmbərin Allah yolunda kəsdiyi ilk qurbanın - inəyin də sarı-qızılı rəngdə olmasıdır. "Bəqərə" (*İnək*) surəsinin 69-cu ayəsində bu barədə oxuyuruq: **"Onlar dedilər: "Rəbbinə dua et ki, Onun rəngini də Bizə bildirsin". (Musa) Dedi: "(Allah) Buyurur ki, o, sarı rəngli parlaq bir inəkdir. (Ona) Baxanları sevindirir".** Qeyd edək ki, müsəlman təbabəti də sarı-qızılı rəngə müalicəvi xassələr vermişdir.

Bayraqla bağlı bir neçə vacib məqama diqqət çəkmək istərdik. Onlardan biri Naxçıvan xanlığının döyüş bayrağı ilə Osmanlı dövlətinin yeniçəri ağalarının, o cümlədən admiral Xızır Xeyrəddin paşanın (*Barbarossa, 1478-1546*) sancaqlarındakı kompozisiya, təsvirlər və onların işlənmə üslubu, dini mətnlər arasında eyniliyin olmasıdır. Məsələn, hər iki bayrağın yuxarı hissəsində "Qurani-Kərim"-in "Saf" surəsinin 13-cü ayəsi həkk edilmişdir. Ayədə bildirilir: "*(Sizi hələ) sevdiniz başqa bir şey (bir nemət) də - Allah dərgahından kömək və yaxın qələbə (Məkkənin fəthi) gözləyir. (Ya Peyğəmbər!) Möminlərə (dünyada zəfərlə, axirətdə cənnətlə) müjdə ver!*". Xatırladaq ki, orta əsr müsəlman dövlətlərinin döyüş bayraqları üzərində müqəddəs mətnlərdən, xüsusilə "Qurani-Kərim"-in "Fəth" və "Saf" surələrindən ayələrin yazılması bir ənənə olaraq geniş yayılmışdır. Hətta həmin dövrlərdə hər bir qoşun növünün də öz ayəsi, öz duası olmuş və savaşı ərfəsində oxunmuşdur. Məsələn, tarixi mənbələrə görə, oxçu bölmələri döyüşdən əvvəl "Oxçu duasını" - "Qurani-Kərim"-in "Ənfal" surəsinin 17-ci ayəsindən bir parçanı deyərdilər: **"Onları siz öldürmədiniz, Allah onları öldürdü".**

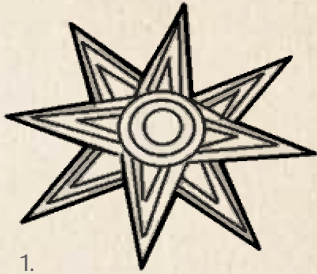
İkincisi, adı çəkilən bayraqlarda "Zülfüqar" qılıncı variantının və Həzrəti-Fatimənin əlinin və ya xəmsənin rəmzi təsvirləri, silahın yuxarı və aşağı hissələrindəki hədis mətnləri də eynidir. Bəri başdan qeyd edək ki, Türkiyədə bəzi "dünyəvi", "kosmopolit" tədqiqatçılar Xeyrəddin paşanın bayrağı üzərindəki "Davud ulduzu"na istinad edərək, admiralın guya mason lojasının üzvü olması (?), buradakı ikitiyəli qılıncın isə "azad daşyonanların" pərgarını (?) təəcəssüm etdirməsi qənaətindədirlər. Halbuki, altıguşəli ulduz tarixən polietnik xarakter daşımış, sami xalqları, o cümlədən yəhudilər arasında da geniş yayılmışdır. Digər tərəfdən, məlum səbəblər üzündən İsrail dövlətinin yaradılmasınadək yəhudilərin dövlətçilik rəmzləri olmamışdır. Rəvayətə görə, ilk dəfə 1254-cü ildə imperator IV Karl Praqadakı yəhudi diasporunu xristian təbəələrindən fərqləndirmək üçün onlara xüsusi icma rəmzi - qırmızı parça üzərində "Davud ulduzu" təsvir edilən bayraq vermişdir. Bu təsvir XVII əsrdən etibarən iudaizmin dini-etnik rəmzlərindən biri kimi tanınmış və yalnız 1891-ci ildə sionizm hərəkatının rəsmi simvolu (*Mogen David - Davudun qalxanı*) qismində qəbul edilmişdir. Nəhayət, İsrail dövlətinin təşəkkülündən beş ay sonra - 1948-ci il oktyabr ayının 28-də üzərində "Davud ulduzu" olan ilk bayraq təsdiq edilmişdir. Halbuki, bu təsvir iudaizmdən fərqli olaraq, VII-XII əsr islam simvolizmində, türk xalqlarının dövlətçilik rəmzlərində, sikkələrdə və dini memarlıq abidələri üzərində ilahi nəzərlik, "Bismillah" kəlməsinin təəcəssümü kimi daha geniş yayılmış və "Möhrü-Süleyman" (*Süleyman peyğəmbərin möhürü*) adlandırılmışdır.

Ən nəhayət, üçüncüsü, yuxarıda vurğulandığı kimi, Naxçıvan xanlığının döyüş bayrağı üzərindəki islam simvolizmi elementlərinin hər biri otaq türk etnik mədəniyyətinə, rəmz sistemə xas olan tərzdə işlənmiş, burada xəttatlıq (*hüsnəxətt*) üslubu ilə təsvir edilmiş aslan başı kompozisiyası ilə yanaşı, aypara və səkkizguşəli ulduzlar, Səfəvilərin ikibaşlı qartal təsviri, qədim türk tayfalarına aid "and" və "qoçkar" damğa işarələri də yer almışdır.

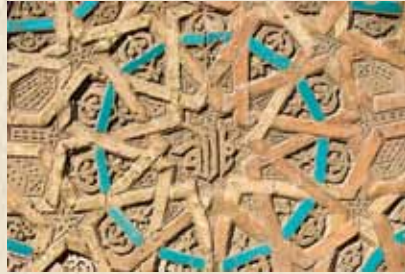
Aşağıda Naxçıvan xanlığının süvari alayının döyüş bayrağı üzərindəki təsvirlərin islam və ortaqlıq türk simvolizmi kontekstində yozumlarını təqdim edirik.

 Günəş rəmzi, səkkizguşəli ulduz, əl-Qüds, Rüb əl-hizb.

Keçmişdən müasir dövrə qayıdaq. Müxtəlif araşdırmalarda Azərbaycan Demokratik Respublikasının dövlət bayrağındakı ulduzun guşələrinin sayı ilə bağlı fərqli mülahizələr vardır. Belə ki, onu cümhuriyyət qurucularının irəli sürdükleri "türkçülük", "islamçılıq", "müasirlik", "dövlətçilik", "demokratiklik", "bərabərlik", "azərbaycançılıq" və "mədəniyyətçilik" prinsiplərinin vizual təzahürü, Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak etmiş türk tayfalarının, Azərbaycan xanlıqlarının, "Azərbaycan", "Odlar yurdu" sözlərinin ərəb əlifbası ilə yazılışında hərflərin miqdarı ilə də əlaqələndirirlər. Əlbəttə, bu qənaətlərin yaranması anlaşılandır və obyektiv zərurətdən, o dövrün siyasi məqsəduyğunluq şərtlərindən - Azərbaycan Demokratik Respublikasının dövlət bayrağındakı üçrəngli zolaqların ehtiva etdikləri prinsiplərin (*türkçülük, müasirlik, islamçılıq*) məntiqi ardıcılığından, "dünyəvi dövlət" anlayışından irəli gəlir.

1.

2.

3.

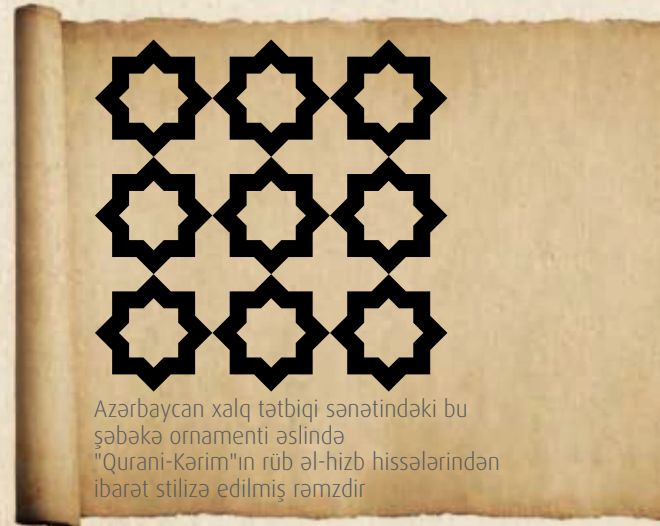

4.

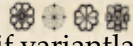

1. Şumer mifologiyasında ailə, analıq, bolluq və döyüşçüləri hişf edən ilahə İnannanın rəmzi.
2. Möminə xatun türbəsinin divalarında analoji təsvir.
3. Naxçıvanın döyüş bayrağı üzərində rəmz.
4. Azərbaycan Respublikasının gerbindəki səkkizguşəli ulduzun sxematik təsviri

Lakin səkkizguşəli ulduz təsvirlərinə təkəcə Azərbaycanın deyil, Türkmənistanın, Özbəkistanın, Qazaxıstanın rəsmi dövlət rəmzlərində, qədim dövrlərə və orta əsrlərə aid ortaq türk simvolları arasında da rast gəlirik. Elə isə sual olunur: əgər bu ortaq "ulduzun" guşələri həqiqətən də yalnız "Azərbaycan" kəlməsindəki hərflərin və ya tayfaların, xanlıqların sayını bildirirsə, görəsən, digər qədim və müasir türk dövlətləri onu hansı yozum əsasında qəbul etmişlər? Məsələn, bu rəmzin dörd min il yaşı olduğunu iddia edən türkmənlərə görə, onların dövlət bayraqlarında təsvir "həm Oğuz xanın ulduzu, həm də "islam dininin simvoludur". Qazaxların və özbəklərin rəsmi veksillologiyasına əsasən, səkkizguşəli işarə ölkənin bütövlüyünün, xalqın birliyinin təcəssümüdür. Bu zaman növbəti sual yaranır: Qədim və ortaq rəmzə müasir yozum verməklə, onu "cavanlaşdırmaqla" Göytürk xaqaanlıqlarının, Hun, Xəzər, Səlcuq, Qızıl Orda, Məmlük dövlətlərinin, Teymuri, Səfəvi, Osmanlı sülalələrinin rəsmi rəmz elementi kimi qəbul etdikləri təsvirdən, türk xalqlarının tətbiqi sənətində geniş yer alan qədim ornamentdən imtina etmədikmi? Məgər tarixi irsə sədaqət, varislik prinsipinə riayət olunmaqla bu rəmzin semantikasında həm müasir, həm də qədim yozumlarından istifadə etmək mümkün deyilmi?

Əvvəlcə bu təsviri islam rəmzləri kontekstində araşdıraq. Xatırladaq ki, "Qurani-Kərim" in oxunuşunu, xüsusilə müqəddəs Ramazan ayında qiraətini asanlaşdırmaq məqsədilə kitabın mətni "Cüz", "Hizb", "Rüb əl-hizb" və "Mənazil" adlandırılan hissələrə bölünmüşdür. Belə ki, kitabın 114 surəsi və bütün ayələri 30 cüzə, onların hər biri isə öz növbəsində, iki hizbə (*ümmünilkdə 60*) ayrılmışdır. Hər hizb isə "rüb əl-hizb" adlanan dörd hissədən ibarətdir. "**Rüb**" kəlməsi ərəb dilində "dördəbir", "kvadrat", "**hizb**" sözü isə "qrup", "birlik" həm də "təşkilat" mənalarını ifadə edir və bütövlükdə "rüblərin birliyi" anlamını verir. "Qurani-Kərim" la əlaqəli olan "rüb" anlayışı islam tətbiqi sənətində, əlyazmalarda və memarlıqda, adından göründüyü kimi, kvadrat şəkilində təsvir olunur. Biri 45° bucaq üzrə əyilmiş kvadrat (*romb*) olmaqla

Azərbaycan xalq tətbiqi sənətindəki bu şabəkə ornamenti əslində "Qurani-Kərim" in rüb əl-hizb hissələrindən ibarət stilizə edilmiş rəmzdır

iki bərabərtərəfli həndəsi fiqurun üst-üstə qoyuluşu isə müqəddəs kitabın "Rüb əl-hizb" bölgüsünü simvolizə edir. Türk xalqlarının memarlıq və xalçaçılıq ornamentləri içərisində bu işarənin "gül" və "ulduz" adları ilə tanınan tipləri də geniş yayılmışdır. Onu da əlavə edək ki, bu fiqurun kontur təsvirinin müxtəlif variantları, məsələn,   işarələri islam rəmzləri içərisində həm də "Qüds ulduzu" kimi də tanınır. İşarənin belə adlandırılması müsəlmanların ilk qibləsi olan Qüdsdəki (*Yerusalim*) əl-Əqsa məscidinin bünövrəsinin səkkizbucaqla olması ilə bağlıdır. Əlavə edək ki, tarixi Azərbaycan ərazisində, o cümlədən Naxçıvanda qədim memarlıq abidələrindən bir çoxu, eləcə də Qafqaz Albaniyasına (*Aran dövlətinə*) aid bəzi dini tikililərin bünövrələri də səkkizbucaqlıdır.

Həmin rəmzin digər iki yozumu da onun islam simvolizmində mövqelərinin möhkəmlənməsinə və yayılmasına səbəb olmuşdur. Bəzi şərhçilər hədislərə istinad edərək bu işarənin paralel olaraq müsəlmanların səkkiz vacib xüsusiyyəti ilə ələqələndirirlər: mərhəmətli, səbrli, cəmərd, sədaqətli və dürüst olmaq, sirr saxlamağı, şükür etməyi bacarmaq. Digər yozuma əsasən isə, səkkizguşəli həndəsi fiqur əməli-saleh müsəlmanın Cənnətdə üzünə açılacaq səkkiz qapını - **Dari-cəlal, Dari-qərar, Dari-salam, Cənnətül huld, Cənnətül meva, Cənnətül adn, Cənnətül firdevs, Cənnətü naim** ifadə edir. Beləliklə, islam incəsənətində "rüb əl-hizb" və ya "Qüds ulduzu" adlandırılan rənz polietnik mənşəli olsa da, daha çox dini mahiyyət daşıyır və əsasən müsəlmanların müqəddəs kitabı, islam təsəvvürləri ilə bağlıdır. Məsələn, Azərbaycanın unikal şəbəkə sənətində geniş yayılmış həmin işarə - rüb əl-hizblərin birliyi, əslində, "Qurani-Kərim" kitabını simvolizə edir. Onu da əlavə etmək istərdik ki, şəbəkə ornamentlərində dörd rüb əl-hizb arasında yaranan boşluq da vaxtilə Mərkəzi Asiya xalqları arasında sakral işarələrdən biri sayılmış, lakin sonralar xalça-keçə ornamentləri kimi "dörd qulaq" (*dörd qulaq*) adlandırılmışdır. Bu ornament Azərbaycan xalçaçılığında da geniş yayılmışdır.

Xüsusilə vurğulamaq istərdik ki, türk xalqlarının dövlətçilik atributları arasında səkkizguşəli ulduzun geniş yayılması heç də onun islam rəmzlərindən biri olması ilə bağlı deyildir. Qədim türklərin rənz sistemində bərabərtərəfli dördqollu, beşqollu, altıqollu açaxaç işarələri ilə yanaşı, səkkizguşəli ulduzun arxetipi olan səkkizqollu fiqur da sakral əhəmiyyət daşımış, paralel olaraq, ikibaşlı qartal (*toğrulı*) - dünyəvi və dini hakimiyyətin birliyini ifadə etmişdir. Tatar alimi Fərhat Nuritdinov Qazi Baracın (*XIII əsr*) "Qazi Barac tarixi", Məhəmməd Əminin (*XIV əsr*) "Bulqar şeyxlərinin imanlı yolu və şərəfətli əməlləri" əsərlərinə istinadən qədim bulqarların ilk damğa təsvirlərini müəyyənləşdirə bilmişdir. Onun araşdırmalarına əsasən, Tenqri xana tapınan bulqar tayfalarının ilkin fərqlənmə nişanı ikibaşlı qartal xatırladan altıqollu açaxaç olmuşdur. Yeri gəlmişkən, Səlib yürüşlərindən sonra xristian dünyasında populyarlaşan "ikiqatlı xaç" və ya "səkkizqollu xaç" - *üst-üstə qoyulan* iki bərabərtərəfli xaçdan ibarət rənz öncə Misir məmlüklərinin damğası olmuş və sonralar həmin nişan əsasında yaranan səkkizguşəli işarə formasını almış, semantikasını isə rüb əl-hizblə əvəzlənmişdir. Eləcə də Yaxın Şərqdə, Ön və Mərkəzi Asiyada yaşayan xalqların, o cümlədən türk superetnosunun heraldikasına və veksillologiyasına əsasən, həmin işarə ilk dövrlərdə heç də "ulduz" deyil, məhz "Günəş" kimi tanınmışdır. Məsələn, müasir Ay-ulduz təsvirlərinin proobrazlarından olan işarənin ilkin semantikasını qədim Göytürk dövlətinə aid (*VI-VIII əsrlər*) sikkələrdəki Ay-Günəş təsviri də təsdiqləməkdədir. Lakin təsvirinin Günəş kimi təqdimatına Orta əsr Azərbaycan dövlətçilik rəmzlərinin dini yozumunda da rast gəlirik. Belə ki, Səfəvi dövlətində yaşıl və qırmızı qumaş bayraqlar üzərindəki Aypara və səkkizguşəli Günəş rəsmi rəmzlər kimi qəbul edilmiş, hər iki solyar cisim yeni dini məzmunla zənginləşdirilmişdir. Diqqət edin, Şah Xətayi şeirlərindən birində yazır: "**Ay Əlidir, Gün Mühəmməd bilənə, Bax, nəzər eylə də, həmə arif ol**". Bu misralara əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, onun bayrağında Günəş (*səkkizguşəli ulduz*) və aypara Osmanlı rəmzlərindən fərqli olaraq şaquli deyil, üfüqi vəziyyətdə təsvir olunmuşdur. Həmin rənzlə bağlı məlumatı 1524-cü ildə qələmə alınmış "Cahanarayi-Şah İsmayıl Səfəvi" salnaməsində də rast gəlirik. Mətnə Şah İsmayılın 1508-ci ildə Bağdada daxil olması ilə əlaqədar yazılır: "**Şah İsmayıl ay-ulduzlu bayrağı altında Bağdada yaxınlaşdı. İraq əhalisi yüyrek addımlarla onu qarşılamağa çıxdı**". Mənbələrə

Göytürk dövlətinə aid sikkə üzərində "ay-günəş" təsviri

görə, bu rəməz Şah I Təhmasibin hakimiyyət illərinə kimi Səfəvi bayraqları üzərində qalmış, sonralar arxasında səkkizüalü Günəş olan aslan təsviri ilə əvəz edilmişdir.

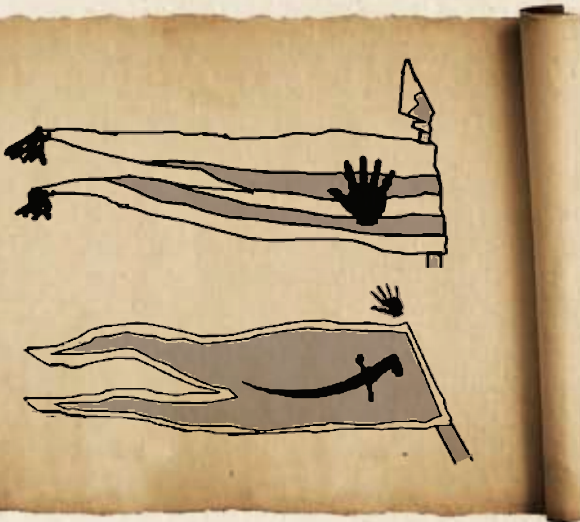
Xəmsə, pəncə və ələm. Dini, etno-mədəni və coğrafi məskunlaşma ərazilərinin müxtəlifliyindən asılı olmayaraq, dünyanın bütün xalqlarında açıq əl, xüsusilə yuxarıya qaldırılmış sağ əl xoş məram, xeyirxahlıq, səxavət və sülhsevərlik əlamətlərindən biri olaraq qalmaqdadır. Eyni zamanda, sinkretik mənşəli, yəni özündən əvvəlki qədim inanclar əsasında formalaşmış dinlərdə, məsələn, tanrıçılıqda, islamın bəzi cərəyanlarında, iudaizm, buddizm və caynizmdə bu təsvir İlahiyə aid olunmuş, rəhmli, yardım göstərən, eyni zamanda, yolunu azmışlara cəza verən qüdrətli əli təcəssüm etdirmişdir. Mərkəzi və Ön Asiyada, o cümlədən tarixi Azərbaycanda – Gəmiqaya, Qobustan, Kəlbəcər, Göyçə və Dəvəboynu petroqliflərində insan əlinin stilizə olunmuş rəsmlərinə, qeyri-proporsional dərəcədə iri əllərə malik qədim təsvirlərə rast gəlirik. Açıq əlin fiqur və təsvirləri qədim

Finikiyada baş ilahi Tinitin, antik Yunanıstanda Afroditanın, Romada Veneranın, qədim türklərdə isə Humay Ananın rəmzlərindən sayılmışdır. Hindistanda caynizm təlimində bu işarə "aximsa" adı ilə tanınır və möminlərin itaətkarlığını, buddizmdə isə Şakyamununin (*Buddanın*) müdrikliyini və möminliyini bildirir. Onu da əlavə edək ki, beşgüşəli ulduz ☆ da şiə və bəktəşi simvolizmində "xəmsə", "əhli-beyt üzvləri" anlamlarını vermişdir.

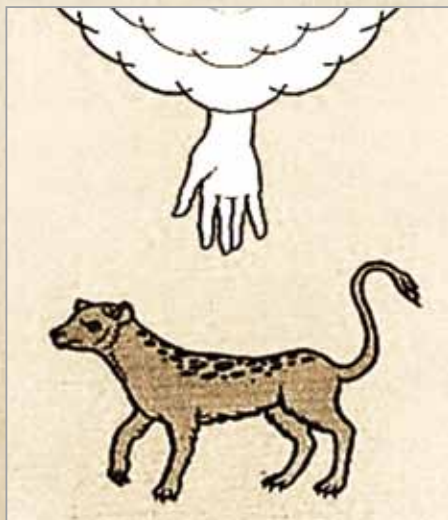
Sağ əlin açıq ovucunun təsvirləri həm ibtidai inanclarda - fetişizmdə, totemizmdə və şamanizmdə, həm də orta qədim dövrdən qaynaqlanan aparıcı monoteist dinlərdə – iudaizmdə, xristianlıqda və islamda da sakral əhəmiyyət daşımış, bir qayda olaraq, onun təsvirindən qoruyucu simvol, nəzərlik kimi istifadə edilmişdir. Lakin hər üç dinin ehkamlarında büt və təsvirlərə tapınmaq böyük günah sayıldığından, heç bir işarə rəsmi dini atribut funksiyasını daşımamışdır. Bununla belə, iudaizmdə, xüsusilə sefard və mezharim yəhudi icmalarında bu rəməz Aaron (*Harun*) və

Moşenin (*Moisey, Musa*) bacısı mərhəmətli Miryamın (*Məryəmin*) və ya levilər nəslinin patriarxi Kohenin xeyir-dua əli kimi qəbul edilmişdir. Bütövlükdə iudaizmdə açıq əl təsviri və ya fiquru "xamişa", "xamşa", "Xamsa" (*beşlik*) və "Yad a-Xmeş" (*beş barmaq*) adlandırılır. "Tövrat"a daxil edilən beş müqəddəs kitabı təcəssüm etdirir. O da maraqlıdır ki, açıq əl təsviri xristian dini simvolizminə məhz islam dini vasitəsi ilə daxil olmuşdur. Belə ki, İspaniya ərəb xilafətinin tərkibində olarkən xəmsə işarəsi yerli xristian icmalarında qoruyucu rəməz, nəzərlik, "Fatimənin (*Həzrəti-Fatimə*) əli" kimi mənimsənilmişdir. Odur ki, imperator V Karl xristian təbəələrinin inancını "müsəlman təsirindən" azaltmaq üçün 1526-cı ildə ali yepiskop məclisi çağırmış və həmin "sarasın işarəsini" bütün imperiya ərazisində qadağan edilməsi barədə fərman vermişdir. Lakin bütün qadağalara baxmayaraq, xəmsə özünün nəzərlik funksiyasını itirməmiş, sonralar yalnız adı "Rəbin əli"nə dəyişilmişdir. Bəri başdan qeyd edək ki, bütövlükdə xristian dünyası üçün məqbul sayılmayan bu işarənin rus-provoslav məzhəbində "Müqəddəs Məryəmin əli" kimi yayılması, ilk növbədə qədim türklərin tanrıçılıq inancının, himayəedici Humay Ana obrazının rus etno-mədəniyyətinə təsiri, sonrakı dövrlərdə buradakı islam və xristian icmaları arasındakı əlaqələr, türk-slavyan inteqrasiyası ilə bağlıdır. Təsədüfi deyildir ki, vaxtilə Qızıl Ordanın vassalı olmuş Pskov knyazlığının (*ulusunun*) gerbində də bu işarəyə rast gəlirik.

Bir orta qədim məqamı da diqqətə çatdırmaq istərdik. Adları arasında fonetik yaxınlıq olsa da, nə "Tövrat"da, nə də "Qurani-Kərim"da xəmsə rəmzinə eyham vardır.

Şəki xan sarayının (XVIII əsr) divar təsvirlərindəki bayraqlarda ələm/xəmsə və "Zül-füqar" rəmzləri

Pskov knyazlığının (XV-XVI əsrlər) gerbində bars və Humay/Məryəm ali

Lakin həm müsəlmanlar, həm də yəhudilər hələ də həmin işarənin təsvirlərindən ənənəvi nəzərlik kimi istifadə edir və bu zaman əsasən dini rəvayətlərə söykənirlər. Yəhudilər onu Hz.Musanı ölümdən xilas edən, sonralar fironun ailəsində onu dayə kimi böyüdən bacısı Miriamla, müsəlmanlar isə Həzrəti-Fatimə ilə əlaqələndirirlər. Bununla belə, islam təfsirçiləri arasında da xəmsənin "Allahın əli" kimi yozulmasının tərəfdarları vardır və dəlil kimi "Qurani-Kərim" in "əl-Fəht" surəsinin 10-cu ayəsini göstərir. Ayədə isə bildirilir: "(Ya Peyğəmbər!) **Sənə beyət edənlər, şübhəsiz ki, Allaha beyət etmiş olurlar. Allahın əli onların əllərinin üstündədir**". Halbuki, bu

islam (1) və yəhudi
(2) dinlərindəki
xəmsələr arasında
konstruktiv fərq
yoxdur

ayədə "əl" kəlməsi məcazi mənada işlədilmişdir və "rəhm", "hökm", "qüdrət" anlamlarını verir. Xüsusilə vurğulamaq istərdik ki, Yaxın Şərqdə ortaq sami mədəniyyətinin, mifik təsəvvürlərinin (*ərəb və yəhudi*) elementlərindən biri kimi dəyərləndirilən "xəmsə" işarəsi islam və iudaizmdə müxtəlif məzmun daşısa da, onun müsəlman və yəhudi analoqları həm təsvir, həm də adların fonetik yaxınlığı baxımdan fərqlənmir. Məsələn, hər iki dində xəmsə işarəsi eyni üslubda işlənmişdir. Burada açıq insan əli anatomik deyil, stilizə olunmuş şəkildə - rəmzi, simmetrik təsvir edilir. Fərq isə müsəlmanların əl işarəsinin ovuc hissəsində əsasən nəbati ornamentlərin, "Allah" kəlməsinin, bəzən "Qurani-Kərim" ayələrinin, nəzərlik əlaməti olan göz rəsmi, "Möhrü-Süleyman" (*Davud ulduzu*) işarəsinin, yəhudilərdə isə etnik ornamentlərlə yanaşı "Şma, İsrail" (*Eşit, İsrail xalqı*), "Brahat ha-Beyt" (*Evin hiş olunması duası*), "Tfilat ha-Dereh" (*Səfər duası*) sözlərinin, yenə də açıq insan gözü və ya Davud ulduzunun (*yəhudilərdə - Maqen David/Davudun qalxanı*) təsvirlərinin həkk edilməsidir. Müsəlmanlar arasında bu işarədəki ovuc islam dinini, barmaqlar isə islamın beş əsas şərtini - Şəhadət kəlməsini, namazı, orucu, Həcc ziyarətini və zəkati ifadə edir.

Buna baxmayaraq, islamın şiəlik və ələvilik təlimlərində, bəxtəşilikdə xəmsə işarəsi həm xarici təsvir, həm də semantika baxımından klassik işarədən fərqlənir. Şiə məzhəbində "xəmsə əli", "şiə xəmsəsi", "Həzrəti-Fatimənin əli", "Həzrət Abbasın qolu", "pəncə" və "ələm" adları ilə yayılmış həmin rəmzin müxtəlif, hətta ziddiyyətli yozumları vardır. Məsələn, Azərbaycanca və İranda geniş yayılmış xalq rəvayətinə əsasən, bir dəfə Həzrət Əli evə yeni cariyə gətirir və onu ömür-gün yoldaşına - Peyğəmbərin sevimli qızı Həzrəti-Fatiməyə göstərir. Bu zaman Xanım Fatimə evdə halva çalır. Ərinin bu hərəkətindən sarsılan qadın qaşığı yerə salsada, kədərinə bürüzə vermir, özünü ələ alıb heç nə baş verməmiş kimi qaynar halvanı sağ əli ilə qarışdırmağa başlayır. Bunu gören Həzrət Əli səhvini anlayır və ömrünün sonunadək Xanım Fatiməyə sadıq qalır. Həmin vaxtdan etibarən yuxarıya qaldırılmış sağ əlin təsviri şiə simvolizmində səbrin, sədaqətin və imanın təcəssümünə çevrilir. Rəmzin digər yozum isə təvvabinlər (*tövbəkarlar*) hərəkəti ilə bağlıdır. Xatırladaq ki, VIII əsrdə, Kərbəla hadisələrindən sonra yaranmış bu hərəkət üzvləri Kufə şəhəri əhalisinin imam Hüseyinə xəyanət etdiklərinə, onu mübarizədə tək qoyduqlarına görə Allahın onlara cəza və müsibətlər verəcəyinə inanmış, imam və ailəsinin intiqamının alınmasını qarşılıqları məqsəd qoymuşlar. Rəvayətə görə, hərəkətin rəhbəri Muxtar əs-Səqafinin qullarından biri - Əli Məxtumi yuxuda Abbas ibn Əlinin (*Əbülfəzl Abbas - imam Həsən və imam Hüseyinin ögey qardaşı, Kərbəla döyüşündə şəhid olmuşdur*) ona insan əli verdiyini görür və o vaxtdan etibarən bu işarə Hz. Əbülfəzl Abbasın kəsilmiş qollarının təcəssümünə, şiəlik təlimində cihad, mübarizlik rəmzinə çevrilir. Belə ki, Kərbəla döyüşü zamanı imam Hüseyin döyüş bayrağını qorumağı Həzrət Əbülfəzl Abbasa tapşırır. O isə hətta qolları düşmən qılıncı ilə kəsildikdən sonra imamın bayrağını enməyə qoymur, onu dişləri ilə tutub-saxlayır.

Təvvabinlərin, sonralar şiə təfsirçilərinin yozumlarına əsasən, ələm - açıq sağ əl işarəsində barmaqlar Əhli-Beyt üzvlərini - baş barmaq Məhəmməd peyğəmbəri, şəhadət barmaq Həzrəti-Fatiməni, orta barmaq Həzrət Əlini, adsız barmaq Həzrət Həsəni, çeçələ barmaq isə Həzrət Hüseyini ifadə edir. Beləliklə, təvvabinlər hərəkəti vasitəsilə xəmsə işarəsinin semantikasına yeni məzmun əlavə olunmuş, şiə məzhəbinin, İmam Hüseyin

tərəfdarlarının dini simvollarından birinə çevrilmişdir. Onu da xatırladaq ki, ilk dəfə VIII əsrdə İraqın şimalındakı siqridilər sülaləsi onu rəsmi dövlət rəmzi kimi qəbul etmişdir. Şiələr arasında "ələm" ifadəsinin mənşəyinə gəldikdə isə onun ərəb dilində "qəm", "əzab", "üzüntü", "matəm" anlamını verən "ələm" və "ələmət" (*işarə, rəmz*) kəlmələrindən və ya zahiri oxşarlığına görə türk dillərindəki "əl" sözündən yaranması, hətta Həzrət Əlinin adı ilə bağlanması barədə fərqli mülahizələr yayılmışdır. Belə bir qənaət də vardır ki, "ələm" sözü ərəb əlifbasının "əlif" hərfi ilə yazıldıqda "əzab" anlamını verdiyi halda, "ayn" hərfi ilə yazıldıqda "bayraq", "öndə gedən" mənalarını daşıyır. Məsələn, orta əsrlərdə bayraqlara həm də "ələmdar" deyirdilər.

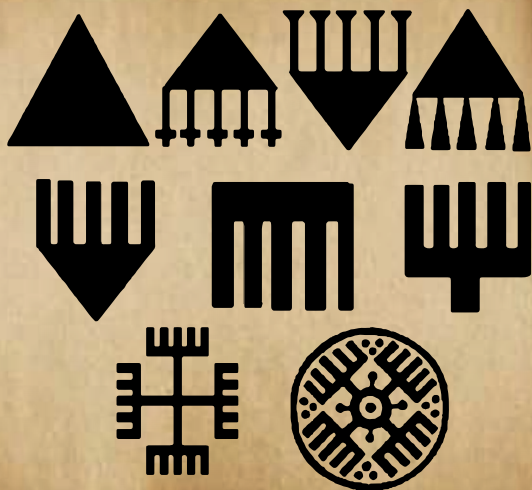
Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, şiə məzhəbində, xüsusilə Azərbaycan ərazisində geniş yayılmış ələm və klassik xəmsə təsvirləri arasında da fərqlər vardır. Belə ki, xəmsə ilə müqayisədə ələm assimetrikdir və tamamilə insan əlinin anotomik görkəmini təkrarlayır. Naxçıvan xanlığına aid edilən döyüş bayrağı üzərində də anotomik əl təsviri həkk edilmişdir. Ələmin şiəliyin aparıcı atributlarından biri kimi məhz bu variantda təsvirinin yayılması Səfəvilər zamanında hakim etnik kimlik və dini-siyasi ideologiya ilə bağlı olmuşdur. Tarixi mənbələrə görə, Şeyx Heydər Şirvana yürüşü zamanı onun tuğlarının başlığı ələm şəklində idi. Şah İsmayılın dövlət rəmzləri, rəsmi bayrağı üzərində və döyüş sancaqlarının başlıqlarında isə - Ay və səkkizguşəli ulduz (*əslində - Ay-Günəş*), - "quşlu damğa" (*toğrul, ikibaşlı qartal*) ilə ələm təsvirləri də olmuşdur.

Bütün bunlarla bərabər, açıq əl təsvirləri, bu işarəyə sakral məzmun verilməsi ənənəsi türk xalqlarının orta simvolizmində islamdan əvvəl də mövcud olmuş və Humay Ananın rəmzi kimi tanınmışdır. Türk xalqları islam dinini qəbul etdikdən sonra qədim inanclarla bağlı bir sıra əski rəmzlər kimi onun da semantikasi dəyişikliyə məruz qalmış, lakin nəzərlik olaraq qoruyucu funksiyasını qoruyub-saxlamışdır. Odur ki, bu gün qədim milli-mədəni irs nümunələrində rast gəldiyimiz bir çox rəmzlər kimi açıq əl işarələrinin də qeyd-şərtsiz islam dini ilə bağlanması yolverilməzdir. Bu fikirlər qızılbaşlar hərəkatının, Səfəvilər dövlətinin əsasını təşkil edən oğuz tayfalarının qədim rəmz və damğalarına da aiddir. Sadəcə olaraq, həmin tayfalar islam dininə tapındıqdan sonra əski rəmz və damğa işarələrindən tam imtina etməmiş, onları qorumuş və islam dininin analoji rəmzləri ilə bağlayaraq, ona yeni məzmun vermişlər. Bu baxımdan, Ön və Mərkəzi Asiyada, Şimali Qafqazda oğuz və qıpçaq tayfalarının simvolizmində bir sıra islam və xristian rəmzlərinin analoqlarına rast gəlinməsi heç də "mədəni mənimsəmə faktı" deyil. Bu türk xalqlarının tarixi irsə varislik prinsipi ilə əlaqələndirilməlidir. Bu fikirlər təkcə polietnik açıq əl işarəsinə

deyil, təsvirləri xristianlıq, iudaizm və islam dinlərinin yaranışından xeyli əvvəl Cənubi Qafqaz, Şimali Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Volqaboyu, Krım, Şərqi Anadolu, Sibir, İran ərazilərindəki qədim qayaüstü təsvirlərdə, məzar daşlarında, silah və bəzək əşyaları üzərində, sikkələrdə həkk edilmiş bərabərtərəfli xaç, "yoncalı xaç", Ay-ulduz, beşguşəli, altıguşəli və səkkizguşəli ulduz kimi rəmzlərə də aiddir. Bu təsvirlərə din və ya məzhəb fərqiindən asılı olmayaraq, bütün türk xalqlarının milli-mədəni irs nümunələrində – xalça və zərgərlik məmulatları, sikkələri üzərində indi də rast gəlirik.

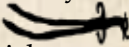
Xatırladaq ki, H.Frenç, N.Şeldi, R.Saqdeyev, A.Kazantsev, V.Almantaya kimi tanınmış numizmat alimlər Krım, Şimali Qafqaz, Volqaboyu, Qərbi Sibir ərazilərində bulqarlara, Qızıl Orda və Krım xanlığına və s. məxsus metal sikkələrin üzərində açıq insan əlinin sxematik təsvirlərinin ən qədimlərinin islam dininin bu regionda yayılmasından xeyli əvvəl - VII əsrə aid olduğunu müəyyən etmişlər. Bu zaman həmin təsvirlərin uzaq təvvabinlər hərəkatı ilə

əlaqələndirilməsi həm məntiqsiz, həm də xronoloji baxımdan qeyri-mümkündür. Qədim inanclara görə, Humay Ana baş ilahinin - Tenqri xanın ömür-gün yoldaşdır; körpələri, ailə səadətinə, döyüşçüləri, eləcə də ilahinin Yer üzündə təcəssümü olan xaqa xatunlarını

Türk xalqlarının islamaqədərki inanclarında bəzi Humay Ana rəmzinin variantları

himayə etmişdir. Onun nəzərlik kimi istifadə edilən, sonralar tayfa və nəsilərin, tayfa birliklərinin damğa işarələrinə çevrilən rəmzləri - \triangle (*tumar, bitik*), \mathbf{D} (*Ay*), \times (*qayçı*), \times (*açamay/haça Umay*), \mathbf{D} (*yay-ox*), \uparrow (*ox*), \mathbf{W} (*daraq*) içərisində sonuncusu faktiki olaraq açıq əlin stilizə edilmiş təsviridir və xalçaçılıq sənətində onun \mathbf{H} kimi variantlarına da rast gəlirik. Daha populyar olan bərabərtərəfli üçbucaq isə \triangle qadın başlanğıcını ifadə etməklə yanaşı, Azərbaycan, Anadolu, Mərkəzi Asiya, Şimali Qafqaz, Şərqi Sibir xalqları arasında "bitik" (*əski türkcə - "yazı"*) və ya "tumar" (*ərəbcə - "yazı"*) adlandırılmışdır. *Tumar/bitik* rəmzinin variantlarından biri bərabərtərəfli üçbucağın aşağı hissəsində üç və ya beş qılınc (*ox, metal şiş*) asılmış üçbucaq \blacktriangle şəklində təsviri olunmuşdur. Vaxtilə bu rənz qədim türk tayfaları vasitəsilə çinlilərin də inanclarında yer almışdır. Onun müxtəlif variantlarına istisnasız və dini etiqaddan asılı olmayaraq bütün türk xalqlarının, o cümlədən azərbaycanlıların təbii sənətində – xalça və zərgərlik məmulatları üzərində geniş rast gəlirik. Mifoloji yozuma əsasən, həmin işarənin aşağı hissəsindəki qılınc və ya oxların hədəfi körpələrə, ailə səadətinə, onun ruzi-bərəkətinə zərər vurmaq istəyən bəd ruhların, şər qüvvələrin gözləri olmuşdur. Bu isə indi də Azərbaycanda yayılan və bəd nəzərə ünvanlanan "gözünə ox batsın" kimi idiomatik ifadələrin, bəlkə, bu mifoloji mənbəyə söykəndiyini göstərir. İslam dininin türk xalqları arasında yayılmasından sonra, təbii ki, onların Humay Ana haqqındakı mifoloji təsəvvürləri də tədricən silinmiş və öz yerini yeni dini obraza - islam peyğəmbərinin sevimli qızı Fatimeyi-Zəhraya vermişdir. Bu zaman Humay Anaya aid rəmzlərin bir hissəsi, o cümlədən tumar işarəsi də tədricən Həzrəti-Fatiməyə aid edilmişdir. Belə ki, ortaq türk xalça ornamentlərində tumar \blacktriangle işarəsi yuxarıya doğru istiqamətləndirilərək \blacktriangle "Fatimeyi-Zəhranın əli" adlandırılmağa başlanmışdır. Bu işarə cehizlik xalçalarda gəlin köçən qıza verilən xeyr-dua anlamını da ifadə etmişdir. Hər iki obrazı isə ortaq xüsusiyyətlər - şəfqət, xeyrxahlıq, nəcib analıq hissi kimi yüksək insani keyfiyyətlər birləşdirmişdir. Təsadüfi deyildir ki, qırğızlarda bu gün də körpəni beşikdə yelləyərkən "Menin qolum emes, Umay ene, Batma, Zuuranın kolu" (*Bu qol mənim deyil, Humay Ananın, Fatimeyi-Zəhranın qoludur*) sözləri deyilir.

 "Zülfüqar" qılıncı. Silaha tapınmaq ənənəsi, qılınc kultu türk xalqlarında hələ islamın yaranışından əvvəl də mövcud olmuşdur. Herodot yazırdı ki, skiflər savaş ilahisi Aresin qılıncına sitayiş edir, hər il ona qurbanlar kəsirdilər. Onların "akinak" adlandırılan qısa tiyəli qılıncı baş ilahi Targitayın təcəssümü sayılırdı. Romalı sərkərdə-diplomatlar Priysk və Marselini hunların inanclarında da qılınc kultunun geniş yayıldığını vurğulamışlar. Antik müəlliflərdən İordan isə bildirdirdi ki, Atilla nəhəng imperiyasının qurulmasında ilahi tərəfindən göndərilən qılıncın onu himayə etdiyinə inanırdı.

Qılınc həm də igidliyin, yenilməzliyin, kişi başlanğıcının rəmzi olmuşdur. Şimali və Cənubi Qafqazda, o cümlədən tarixi Azərbaycan ərazilərində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində saka-skiflərə, hunlara və xəzərlərə aid məzarlarda insan sümükləri ilə yanaşı, qılınc qalıqları da aşkar edilmişdir. Xatırladaq ki, Koroğlunu məğlubedilməz edən amillərdən biri onun həm də Misri qılıncı sahib olması idi. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu qəhrəmanlarının and yerlərindən biri "qaraüz polad qılınc" idi. Kumıqlar indi də göy qurşağını "Teyri qılıç" (*Tanrı qılıncı*) adlandırırlar. Təsadüfi deyildir ki, orta əsr türk dövlətlərində tacqoyma zamanı "təqlidi-seyf" - qılıncı qurşanma, hökmdarın belinə qılınc bağlama mərasimi də icra edilirdi. Bu baxımdan, Azərbaycan və Türkiyə hər b simvolizmində "Zülfüqar" qılıncı təsvirinin daha populyar olması bu silahın sakral mahiyyətindən savayı, ilk təqlidi-seyf mərasiminin Məhəmməd peyğəmbər tərəfindən icra olunması, Həzrət Əlinin belinə həmin qılıncı bağlamasına inamlarıdır. Bütün bunlar digər müsəlman xalqlarla müqayisədə türklərin qılıncın rəmzi xarakterinə ali önəm verdiklərini, fəvqəladə xassələrə malik silaha ehtiram və inamın tədricən "Zülfüqar"a münasibətdə də özünü göstərdiyini təsdiqləyir.

Tarixi mənbələrə görə, islam peyğəmbərinin müxtəlif tipli doqquz qılıncı ("*əl-Battar*", "*əl-Adb*", "*əl-Rasub*", "*əl-Kadıb*", "*əl-Məəzur*", "*əl-Mixzəm*", "*Halef*", "*Qali*" və "*Zülfüqar*") olmuşdur. Onların arasında daha populyar olan "Zülfüqar" qılıncı mərdliyin və ədalətin, igidliyin rəmzi sayılır. Halbuki, onun gerçək görkəmi, mənşəyi, hazırda harada olması barədə indiyədək dəqiq və hamılıqla qəbul edilən məlumat yoxdur. Məsələn, "Zülfüqar"ın ilk sahibinin Adəm peyğəmbər olması və Cənnətdən çıxarkən onu özü ilə götürməsi, qılıncın bir tiyəsinin cəza, digərinin isə şəfa verməsi, onu Misir hökmdarının islam peyğəmbərinə

hədiyyə etməsi, göydən nazil olunması, Yəməndə bir bütün dağıdılmasından sonra bünövrəsindəki poladdan düzəldilməsi, Bədr döyüşündə qənimət kimi götürülməsi və Uhud savaşında Hz. Əliyə bağışlanması barədə ziddiyyətli rəvayətlər vardır. Məhz son rəvayətə görə, peyğəmbər bu savaşda Əlinin cəngavərliyini görüb belə buyurmuşdur: **"Lə fətə illə Əli, lə sayfə illə Zülfüqar"** (*Əlidən yaxşı igid, "Zülfüqar" dan yaxşı qılınc yoxdur*). IX əsrdə yaşamış tarixçi Məhəmməd ibn Hişam isə həmin ifadənin peyğəmbərə deyil, döyüşü səmadan izləyən mələk Cəbrayıl məxsus olduğunu bildirmişdir. Yeri gəlmişkən, Naxçıvan xanlığının döyüş bayrağındakı "Zülfüqar" qılıncı təsvirinin yuxarı və aşağı hissələrində də bu sözlər yazılmışdır. Bundan başqa, bəzi şiə təfsirçiləri "Zülfüqar"ın Hz. Əliyə verilməsinin "Qurani-Kərim" ayələrində öz əksini tapdığını bildirir və "Nədid" surəsinin 25-ci ayəsinə istinad edirlər: **"...Biz həddindən artıq möhkəm olan və insanlara fayda verən dəmiri də icad (nazil) etdik ki, Allah (Özünü) görmədən Ona (onun dininə) və peyğəmbərlərinə kömək göstərənləri (dəmirdən düzəlmiş silahlarla kafirlərə qarşı vuruşan mücahidləri) bəlli etsin.**

Həqiqətən, Allah yenilməz qüvvət sahibi, qüdrət sahibidir!". İmam Baqirə aid olunan hədisə əsasən isə, "Zülfüqar" əslində rəmzi silah olmuş və heç vaxt savaş meydanında istifadə edilməmişdir.

İstanbulun Topqapı sarayında müqəddəs əmanətlər sırasında qorunan qılıncın "Zülfüqar" və ya onun bənzəri olması barədə də dəqiq qənaət yoxdur. Onu da əlavə edək ki, "Zülfüqar" qılıncı haqqında yanlış təsəvvürlərin formalaşmasında Böyük Britaniya, Livan, Liviya, Küveyt və Mərakeş kinematografçılarının 1976-cı ildə birgə istehsal etdikləri "Peyğəmbərlik" (*"The Message"*, rej. Mustafa Akkad) filminin də müəyyən rolu olmuşdur. Bütövlükdə uğurlu alınan filmə islam dininin prinsiplərinə tam riayət olunsa da, təəssüf ki, bəzi faktoloji təhriflərə də yol verilmişdir. Məsələn, filmə əsasən, hicrətin ikinci ilində – miladi tarixlə 624-cü ilin mart

ayının 13-də baş vermiş Bədr savaşında Həzrət Əli məhz "Zülfüqar" qılıncı ilə döyüşmüşdür. Halbuki, hədislərdə bildirilir ki, peyğəmbər bu qılıncı Həzrət Əlinin belinə düz bir il sonra – 625-ci ilin mart ayının 24-də, Uhud döyüşü zamanı bağlamışdır. "Zülfüqar"ın sonrakı taleyi də müəmmalıdır. Rəvayətlərdə onun Hz. Əlinin vəsiyyəti ilə Nəcəfdə çaya atıldığı, Hz. Əlinin məzarı yanında torpağa basdırıldığı və ya Mehdinin zühur əlamətlərindən biri olduğu qeyd edilir. Bəzi dini rəvayətlərdə mədinəli dəmirçi Ömər əs-Saykalın düzəltdiyi "uzunluğu yeddi, eni isə bir qarış" olan ikiəgzizli qılınc kimi təsəvvür edilsə də, bir sıra təfsirçilər və qədim silah mütəxəssisləri bununla razılaşmır. "Zülfüqar" qılıncını hər iki ağızı kəsici olan iri tiq (*bu tipli qılınclar Avropada və Osmanlı dövlətində "meç" adlanırdı*) kimi təsvir edirlər. İmam Sadiqə bağlanan hədisdə isə "Zülfüqar" qılıncının insan onurğasına bənzədiyi söylənilir. Yeri gəlmişkən, "Zülfüqar" kəlməsi xalq arasında "ikidilli" kimi yozulsa da, əslində ərəb sözü olub "fəqərə/onurğa sahibi" anlamını verir. Həqiqətən də, Şərqi soyuq silahları təsnifatında "burmalı" adlanan möhkəm tiyəli qılınc tipləri də olmuşdur. Bu silahların tiyələri sıx burulmuş polad təbəqələrdən döyüldüyü üçün onların kənarları, hətta kəsici hissələri də dalğavari şəkil alırdı. Belə tiyələr həqiqətən də insanın fəqərə sütununa bənzəyir. Burmalı qılıncların ikinci adı isə dalğavari tiyəsinin zahiri bənzərliyinə görə "ıldırım ağızlı"dır. Bu ad isə "Koroğlu" dastanında Misri qılıncın mənşəyi, onun "ıldırım daşından düzəldilməsi" haqqında epizodu xatırladır.

Bu gün "qılınc" (*əski türkcə - "kılıç"*) dedikdə bütün iri tiyəli, kəsici-deşici döyüş vasitələrinin ümumiləşdirilmiş adını nəzərdə tuturuq. Halbuki, vaxtilə "qılınc" onlardan yalnız birinin – əsasən atlı döyüşçülər üçün hazırlanan, tiyəsi qövsvari olan silahın adı idi. Orta əsr Şərq və Avropa mənbələrinə əsasən, türk xalqlarının cəbbəxanasında qılıncı yanaşı, tiq (*tic*), pala, selbə, saplı, konçar, neştər, şəmşir, gorda, xəncər, qəmə, "Zülfüqar" və s. kimi

1. Dini rəvayətlərə görə "Zülfüqar" qılıncının görünüşü.
2. Qacarlar sülaləsinə məxsus rəmzi "Zülfüqar" qılıncı (Azərbaycan, şəmşir).
3. Osmanlı sultanı II Bəyazidə aid burmalı "Zülfüqar" qılıncı.
4. Misir məmlüklərinin XV əsrə aid "Zülfüqar" qılıncının tiyəsi.
5. Orta əsr hind-moğol "Zülfüqar" qılıncı.
6. 1837-ci ildə imperator II Aleksandra hədiyyə olunmuş burmalı "Zülfüqar" qılıncı.
7. Türk xalqlarının "pala" adlandırılan enli tiyəli kəsici silah.

soyuq kəsici-deşici silah tiplərinin adları çəkilir. Onu da xüsusi vurğulamaq istərdik ki, qədim türk dövlətlərində, orta əsrlərdə Misir Məmlük və Səfəvi xanədanlarında, Moğol imperatorluğunda tiyəsinin ucu ilan dili kimi tam və ya qismən qoşa hissələrə ayrılmış silahlar da istehsal edilirdi. Mahmud Kaşğarının "Divani lüğət-it türk" əsərində "koş kılıc" (*qoşa, cüt tiyəli qılınc*) kimi adı keçən soyuq silah tipi qədim türk tayfalarının bu tipli döyüş vasitələrindən istifadə etdiklərini təsdiqləyir. Həmin silahın xarici görkəminin necə olmasına isə kitabdakı atalar sözlərindən biri aydınlıq gətirir: "**Koş kılıç kınka sığmaz**", yəni "qoşa tiyəli qılınc bir qına sığmaz". Bu tipli qılıncın ucluqları ilan dilini xatırladığı üçün onlara həm də "əjdaha ağızlı" (*ikidilli*) deyirdilər. Lakin sonralar "Zülfüqar" kimi tanınan həmin silahlar effektiv döyüş vasitəsi sayılmadığı üçün tədrisən sıradan çıxmış və rəmzi silaha çevrilmişdir. Çünki həmin qılıncıla zireh geymiş düşmənə təsirli deşici və ya kəsici zərbələrin vurulması mümkün deyildi. Bununla belə, "ikitiyəli qılınc" anlayışı orta əsrlərdə Azərbaycan türklərinin də hərbi sənətində vardı. Amma onların tiyələri nə burmalı, nə də ikidilli deyildi. Əksinə, Azərbaycan mənşəli silah olan "pala" və "şəmşir" tiplərində "ikidilli" dedikdə tiyənin möhkəmliyini artırmaq üçün onun yuxarı, ümumi uzunluğunun 2/3 hissəsinə qaynaq edilən, "yelman", "yalman" adlandırılan əlavə polad qat - tiyə nəzərdə tutulurdu. "Şir caynağı" anlamını verən şəmşir silahlarının daha bir fərqli xüsusiyyəti tiyənin yelman hissəsinin 30-35 dərəcəli bucaq şəkilində yuxarıya doğru əyilməsidir. Bundan başqa, Mərkəzi Asiya xalqlarında – qazaxlarda və özbəklərdə "zülfüqar" kəlməsi həm burma tiyəli palalara, həm də Azərbaycandan ixrac olunan əlavə qatlı şəmşirlərə aid edilirdi. Digər tərəfdən, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində "ikiağızlı" sözü bir qayda olaraq, tiyəsinin hər iki tərəfi kəsici olan bıçaqlara, xəncərlərə aid edilir. Onu da vurğulayaq ki, orta əsr Azərbaycan hərbi sənətində qoşun hissələri əsasən süvarilərdən ibarət olduğu üçün at üzərində döyüş zamanı əlverişli silah sayılmayan ikiağızlı tiq/meçlər burada geniş yayılmamışdır. Bu isə bir daha təsdiqləyir ki, Şərqi silahları arasında "Zülfüqar"lar ya hər iki tərəfi kəsici olan və ya tiyəsinə əlavə qat vurulan qılınc olmuşlar.

Bu qənaətdən sonra isə növbəti sual yaranır: Naxçıvan xanlığının döyüş bayrağında təsvir edilən silahın prototipi həqiqətənmi müqəddəs "Zülfüqar" qılıncıdır? Birmənalı şəkildə deyə bilərik: "Yox". Əslində, Naxçıvan xanlığının döyüş sancağındakı "Zülfüqar"ın spesifik təsviri onu məzmunca deyil, formaca islam kontekstindən ayıraraq qədim və orta əsr türk dövlətlərinin – Hun, Xəzər, Osmanlı imperatorluqlarının, Qızıl Ordanın, Krım xanlıqlarının dövlətçilik rəmzləri ənənələrinin davamçısına çevirir. Qeyd olunduğu kimi, Naxçıvan xanlığının döyüş bayrağı etnik, dini rəmzlərin müxtəlifliyinə və varislik ənənələrinə görə unikal tədqiqat obyektidir. Azərbaycanın hərbi simvolizm ənənələri ilə yanaşı, XVII-XVIII əsrlərdə bu ərazidəki etno-tarixi, etno-mədəni və etno-siyasi mühit haqqında dolğun məlumat verməkdədir. Bəri başdan deyək ki, onun unikallığını şərtləndirən mühüm amillərdən biri də vaxtilə bir-birinə rəqib olan iki qüdrətli türk dövlətinin - Səfəvi və Osmanlı xanədanlıqlarının hərbi-dini simvollarının, qızılbaş və yeniçəri işarələrinin qumaş parça üzərindəki kompozisiyada birləşdirib bir araya gətirilməsidir. Bu isə bütün ziddiyyətlərə, hərbi-siyasi qarşıdurmalara baxmayaraq, həm Osmanlı, həm də Səfəvi rəmzlərinin ortaq ümumtürk etno-mədəni mənbədən və ortaq təsəvvürlərdən qaynaqlanmasının göstəricisidir. Bu baxımdan, o dövrün qarşılıqlı iddia və ziddiyyətləri, hərbi-siyasi qarşıdurmalar, fərqli dini-siyasi ideologiyalar fonunda bayraqlardakı təsvir və kompozisiyalar arasında bənzərlik nə qədər qabarıq nəzərə çarpsa da, nə Osmanlı və Səfəvi simvolizm ənənələrinin bir-birinə təsiri, nə də I Şah Abbasın dövlətin tarixi sərhədlərinin bərpası məqsədilə keçirdiyi hərbi yürüşlər zamanı əsir götürdüyü yeniçəri döyüşçülərini öz ordusunun sıralarına qatararaq Naxçıvan ərazisində yerləşdirməsi ilə əlaqələndirilməlidir. Bayraq elementlərinin forma və üslub cəhətdən təhlili bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, onlar arasında tarixi varislik bağlarını "Qurani-Kərim" iki amildən biri onların qədim və ortaq türk simvolizmi ənənələrindən qaynaqlanması, digəri isə qızılbaş və yeniçerilərin dini-siyasi baxışları arasında körpü funksiyasını daşımış bektəşilik təriqətinin təsirinin olmasıdır. Naxçıvanda bəktəşilərə məxsus Zaviyə, Pirqəmiş məscidləri, XIV əsrdə Canan Bəy Bəktəşinin inşa etdirdiyi "Canabər" çeşməsi bu gün də qorunmaqdadır. Azərbaycanın müxtəlif guşələrində, xüsusilə Naxçıvanda Bəktəşi soyadını daşıyanlar da çoxdur. Onu da qeyd edək ki, XIII əsrdə yaşamış Hacı Bəktəş Vəlinin adı ilə bağlı olan bu sufi təriqəti özünəməxsus dini ehkamlara malik olsa da, vaxtilə şiəlik məzhəbindən qaynaqlanmış,

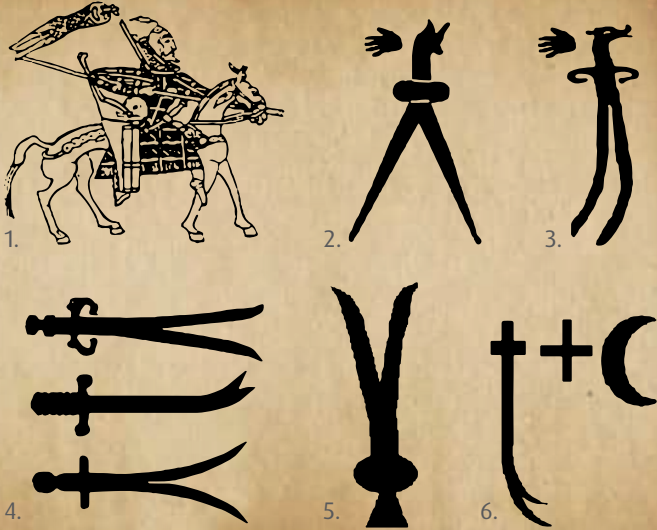
onun rəmz və ehkamlarını götürmüşdür. Lakin bəktəşilik yalnız dini təriqət, fəlsəfi baxış deyil, təşkilatlanma, iqtisadi və maliyyə imkanları, xüsusi imtiyaz və səlahiyyətlər, üstün sosial status baxımından dövrünün mükəmməl dini-siyasi hərəkəti olmuşdur. Bununla belə, bəktəşiliyin aparıcı prinsipləri – Həzrət Əli və Əhli-Beyt üzvlərinə sonsuz sevgi, təvəlla (*əhli-beyti sevənləri sevmək*), təbərri (*əhli-beyt düşmənlərinə nifrət etmək*) - qızılbaşlarla döyüşlərdə xüsusi amansızlıq nümayiş etdirməyə qətiyyətlə mane olmamışdır.

Osmanlı admiralı Xeyrəddin paşanın sancağının bayrağı və Naxçıvan xanlığının döyüş bayraqları üzərindəki qılınc təsvirləri təxminən eyni olsalar da, onları "klassik Zülfüqar"

adlandırmaq çətindir. Hətta, Mahmud Kaşğarının "koş kılıç" kimi təqdim etdiyi silahla müqayisədə bu tiyələr döyüş üçün tamamilə yararsızdılar. Başqa bir məqam. Həmin haçadilli qılınc təsvirlərini islam simvolizmindən daha çox əski türk mifoloji təsəvvürləri ilə bağlayan xüsusiyyətlərdən biri hər iki qılıncın qəbzə başlığının islam tətbiqi sənəti normalarına zidd olaraq mifik varlıq - əjdaha (*əjdər*) başı görkəmində verilməsidir. Halbuki, "Zülfüqar" qılıncının ənənəvi təsvirlərində belə sərbəstliyə rast gəlmirik. Xatırladaq ki, orta əsrlərdə Azərbaycanda pala, şəmşir kimi ənənəvi soyuq silah tipləri qəbzələrinin uc hissələri də aşağıya doğru əyilmiş əjdaha-ilan başı şəklində düzəldilirdi. Quyuğu haçadilli ilan başı və ya haça kimi təsvir edilən bu əjdahalar qədim türk mifologiyasında önəmli yerlərdən birini tutmuş, etnik simvolizmdə ali hakimiyyətin, əbədiyyətin, qalibiyyətin

təcəssümü, ailənin, nəslin hamisi sayılmışdır. Herodota görə, skiflər yeraltı mağaralarda məskunlaşan ilahə qadın-ilan Apa ilə Heraklın izdivacından törəmişlər. Təkcə saka-skiflərin deyil, qədim türk xaqanlıqlarının, hunların, avarların və xəzərlərin, Qızıl Ordanın süvari hissələrinin döyüş bayraqları da quyruq hissəsi haça (*ikidilli*) olan əjdaha-ilan şəklində olmuşdur. Orta əsrlərdə isə haçaquyuqlu əjdaha obrazı yeni heraldik personajlarla əvəz olunsada, özünün bəzi xüsusiyyətlərini onlara ötürə bilmişdir. Məsələn, Qızıl Orda, Səlcuq dövlətlərində, Qacar və Əfşar sülalələrinin, Naxçıvan, İrəvan, Şirvan xanlıqlarının və s. dövlətçilik rəmzlərində yer alan, ilk vaxtlar bars (*bəbir*), sonralar isə qaplan (*pələng*) və aslan obrazı təsvirlərində həmin varlıqların quyruqları ya ilan başı şəklində, ya da haçadilli təsvir edilirdi.

"Zülfüqar" qılıncının prototiplərinə müxtəlif coğrafi məkanlarda yaşayan türk xalqlarının etnik simvolizmində, damğa işarələrində, ornamentlərində də geniş rast gəlinir. Maraqlıdır ki, həmin tanınma-fərqləndirmə işarələri, məsələn, qədim damğalar sırasında yer alan və "xan sənək", "sənək", "hənək" (*ikiəğizli döyüş nizəsi, yaba*), "ayır" adlandırılan damğa nişanları **Y** türk tayfalarının islam dinini qəbul etmələrindən xeyli əvvəl də hakimiyyət rəmzlərindən olmuş, "hökm verən əl", "sərkərdə", "mübarizlik", "ədalət" mənalarını bildirmişdir. Rəmzin aşağıya çevrilmiş şəkildə **Λ** təsvir edilməsi, eləcə də üst hissəsində üfüqi xəttin çəkilməsi isə **Λ** həmin tayfanın və ya xanlığın vassallığının, məhdud səlahiyyətlərə malik olmasının əlaməti sayılmışdır. Bundan başqa, bu işarə qrafem olaraq Göytürk əlifbasında cingiltili "L" samitini də ifadə etmişdir. Qədim dövrlərə aid tarixi Azərbaycanda Gəmiqaya, Göyçə, Dəvəboynu, Sülək (*Xakasiya*), Sidak (*Qazaxıstan*) qayaüstü təsvirlərində, Bolqarıstan, Krım, Rumıniya, Anadolu, İran (*qaşqaylar*) məzar daşlarında, Dərbənd şəhərinin qala divarlarında, hunların və xəzərlərin, bulqarların, Anadolu və Azərbaycan türklərinin, Krım və Volqaboyu tatarlarının, qazaxların və qırğızların, çuvaşların və başqırdların, noqayların, yakutların, uyğurların, kumıkların və balkarların, Krım tatarlarının xalça ornamentlərində, sikkələrdə həmin işarəyə bu gün də təsadüf olunur. Orta əsrlərdə qələmə alınan damğa təsnifatlarında onun müxtəlif variantları **Y** **Y** **Λ** **Y** müstəqil işarə və ya da seqment

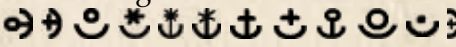

1. Səmərqənd yaxınlığındakı Orlat məzarlığında (II-IV əsrlər) tapılmış maddi nümunələr üzərində "qoşa quyruqlu" əjdaha başlı bayraq daşıyan döyüşçü təsviri.
- 2-3. Xeyrəddin paşanın sancağında və Naxçıvan xanlığının döyüş bayraqlarında oxşar "Zülfüqar" qılıncı təsvirləri.
4. Osmanlı dövlətində yeniçəri ağalarının bayraqlarında "Zülfüqar" təsvirləri.
5. Krım karaimlərinin milli rəmzi – sənək.
6. Polşa-Litva tatarlarının gerbində "Zülfüqar" qılıncı

kimi oğuzların qayı, kizik, yazır, çəbni tayfalarının tanınma-fərqləndirmə işarələri kimi göstərilir. Hazırda sənək işarəsi karaimlərin (*qaraların*) milli rəmzi kimi qəbul edilmişdir. Bütün bunlar məzhəb fərqi olmadan bütün türk xalqlarına qoşa/haçadilli "Zülfüqar" qılıncının qəbul olunmasının, o cümlədən Naxçıvan xanlığının döyüş bayrağındakı silah təsvirinin islam simvolizmi ənənələrindən daha çox orta türk rəmzləri sistemindən qaynaqlandığını əyani şəkildə göstərir.

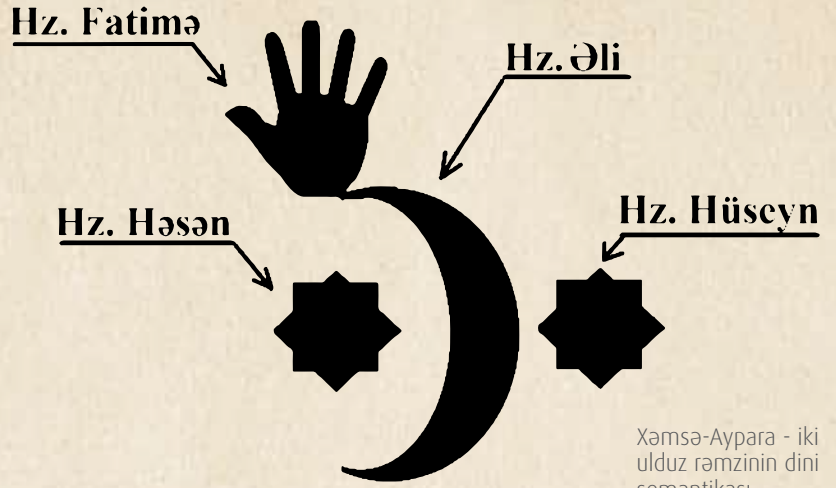
✱✱ **Ay-ulduzlar və ələm kompozisiyası.** İslam və orta türk rənz sistemlərinin davamçısı olan Naxçıvan

xanlığının döyüş bayrağı üzərindəki "Ay-ulduz" kompozisiyası barədə. Əslində, ideoqrafik işarələrdən - ayrı-ayrı məzmun kəsb edən təsvirlərdən ibarət olan həmin kompozisiyada rəmzlərin təqdimatında islamın şiə məzhəbinin və türk simvolizminin ənənələri uzlaşdırılmış və hər biri daşdıqları məzmun statusuna görə məntiqli yerləşdirilmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, islam və türk rənz sistemlərində ikiulduzlu aypara nadir və unikal təsvirdir. Bundan əlavə, müsəlman dövlətlərinin gerb və bayraqları üzərindəki ayparalardan fərqli olaraq burada aypara "doğulan Ay" kimi təsvir edilmişdir. Bütövlükdə burada təsvir olunan elementlər – Ay, iki "ulduz" (*rüb al hizb*), ələm (*xəmsə*) işarələri Əhli-Beyti və onun üzvlərini simvolizə edən növbəti ideoqrafik kompozisiyadır. Unikal təsvirdə doğulan Ay Həzrət Əlini, onun sağ və sol tərəfindəki rüb əl-hizb işarələri övladlarını - İmam Həsəni və İmam Hüseyini, başının üstündəki asılmış əl (*ələm, pənca, xəmsə*) isə Həzrəti-Fatiməni təcəssüm etdirir.

İndi isə Ay-ulduz işarəsi barədə. Tez-tez sual olunur: Məscid və minarələrin gümbəzləri, müsəlman dövlətlərinin bayraqları üzərindəki Aypara və ulduz işarələri həqiqətənmi islamın rəmzləridir? Həmin universal rənz bu gün əsasən islam dini ilə bağlı olsa da, Ön Asiyada, Yaxın Şərqdə yaşamış bir sıra qədim xalqların sakral işarələr sistemində onun proobrazlarının təsvirlərinə rast gəlirik. Mərkəzi Asiyada aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılan və təqribən 1500 il yaşı olan Göytürk dövlətinin sikkələri üzərində də bu rənz həkk edilmişdir. Qədim türk xalqlarının hun, savir, bulqar, xəzər və s. etnik damğa təsnifatında bu anlamı verən xeyli sayda işarə - vardır və hazırda Mərkəzi Asiyanın xalça ornamentləri sistemində "balalı Ay" kimi tanınır. Bu rəmzlərin ilkin tiplərinə Qobustan, Gəmiqaya, Qərbi Azərbaycan, Mərkəzi Asiya, Şərqi Sibir qayaüstü təsvirlərində, Şumer, Babil, Assur barelyeflərində, qutilərin, mənallıların və midiyalıların maddi-mədəniyyət nümunələrində geniş təsadüf olunması uzaq keçmişdə bu ərazilərdə yaşamış əhalinin Aya və Günəşə tapınmasından xəbər verir.

Əgər orta türk simvolizmində aypara ilə birlikdə təsvir edilən **+ * * ○** işarələrinin ilkin semantikasının Ay deyil, məhz Günəşi ifadə etdiyini nəzərə alsaq, bu zaman Orta Şərqdə "ay-ulduz" işarəsinin nə üçün həm də "şəms-qəmər" (*Ay-Günəş*) adlandırılmasının səbəblərinə aydınlıq gətirmiş olarıq.

Qeyd edək ki, həm "Qurani-Kərim" mətnlərində, həm də hədislərdə islam dininə aid hər hansı bir rəmzin olması barədə eyham belə yoxdur. Türk dünyasında və islam aləmində geniş yayılan, bir sıra müasir müsəlman ölkələrinin, o cümlədən Türkiyə və Azərbaycan respublikalarının dövlət rəmzinə çevrilən Ay-səkkizgüşəli ulduz və Ay-beşgüşəli ulduz işarələrinin etnik semantikasını Günəş və Ayın qədim mifoloji obrazları, dini yozumu isə "İslam və "Qurani-Kərim"", "İslam və Əhli-Beyt", "Məhəmməd peyğəmbər və Həzrət Əli" birliyi ilə əlaqələndirilir. Halbuki, nə Məhəmməd peyğəmbərin həyatda olduğu illərdə, nə

Xəmsə-Aypara - iki ulduz rəmzinin dini semantikasi

Üzərində aypara və "ulduz" olan Göytürk sikkələri (VI-VIII əsrlər)

də sonralar islam ordusunu və müsəlmanların karvanlarını digərlərindən fərqləndirmək üçün üzərlərində heç bir rəməz olmayan yaşıl, qara və ağ bayraqlardan istifadə edilirdi. Çünki islam dininin ehkamlarına əsasən, bützlərə, təsvirlərə tapınmaq böyük günahdan sayılırdı.

Bununla belə, ötən yüzilliklər ərzində bir sıra xalqların inanc sistemində daxil olan elementlər islam dininə transformasiya edilmiş, yeni təsəvvürlərin, ənənələrin, stereotiplərin yaranması ilə nəticələnmişdir. Doğrudur, islam peyğəmbəri hicrətin onuncu ilində Ay təqvimini tətbiq etsə də, qureyşilər arasında geniş yayılmış Ay kultuna qarşı həmişə mübarizə aparmışdır. "Qurani-Kərim"-də adı Mənat, əl-Uzza kimi bützlərlə birlikdə çəkilən əl-Lat ilahəsi Ayın himayəçisi sayılır və ərəblərin bir çoxu ona sitayiş edirdi. Məhz peyğəmbərin əmri ilə əl-Latın Taifa şəhərindəki mərkəzi məbəd dağıdılmışdır. Odur ki, "Qurani-Kərim"-də əksini tapmış Şəqqül-qəmər hadisəsinin ("*Qəmər*" surəsi,1) məcazi mənası Ay ilahəsinə – əl-Lata tapınan icmanın parçalanması, onların da islam dininə iman gətirməsi kimi başa düşülməlidir. Böyük sufi şairimiz İmadəddin Nəsiminin yazdığı kimi, "**Cana, üz istivasına şəqqül-qəmər gərək, Ol möcüzün bəyanına xeyrül-bəşər gərək**". Nəticədə, bəzi müsəlman ilahiyyatçıların barişdırıcı mövqe tutması, məscidlərin üstündəki Ayparanın "iman yolunu işıqlandıran rəməz" kimi qəbul etmələrinin səbəbləri anlaşılındır.

Yunanların ay rəmzi barədə rəvayətlərində bildirilir ki, eramızdan əvvəl 339-cu ildə Makedoniyalı İsgəndərin atası Filip Vizanti (*indiki İstanbul*) şəhərini işğal etmək niyyətinə düşür. Bu məqsədlə şəhər divarlarına doğru xəndək qazdırır. Onun qoşunları zülmət gecədə şəhər divarlarına doğru yaxınlaşanda qəflətən buludların arxasından çıxan ay ətrafı işıqlandırır. Keşikçilər düşmənin şəhərə yaxınlaşdığını görürlər. Şəhər müdafiəçiləri qala divarlarına çıxıb Filipin qoşununu geri oturdurlar. O vaxtdan etibarən ilahə Diana şəhərin hamisinə, onun rəmzi olan aypara Vizanti şəhərinin simvoluna çevrilir. Şərqi Roma (*Bizans*) xristianlığı qəbul etdikdən və imperator Konstantinin şərəfinə Vizanti "Konstantinopol" adlandırıldıqdan sonra da şəhərin rəmzi dəyişdirilməmiş, sadəcə olaraq, bu dəfə aypara bakirə Diananın deyil, Məryəm Ananın adı ilə bağlanmışdır. Təsadüfi deyildir iki, yunan pravoslav kilsəsi xaçının **✝** seqmentlərindən biri aypara və "bakirə Məryəm Ananın bətnindən çıxan İsa Məsihi"-ni simvolizə edir. Doğrudur, bəzən onu "xristianlığın islam üzərində qələbəsi" kimi təqdim etməyə çalışsalar da, bu mənfə yozum həqiqi semantikadan çox uzaqdır.

Bir sıra xristian ilahiyyatçıların mülahizələrinə əsasən, ayparanın ilk dəfə islam simvolizminə və heraldikasına daxil olması Fateh Sultan Məhəmmədin 1453-cü ildə İstanbulu fəth etməsi ilə bağlıdır və qələbədən sonra türklər Konstantinopola aid rəmzi mənimsəmişlər. Türkiyəli tarixçilər bu fikirlə razılaşırmır, bu tarixin daha qədim olduğunu, Osmanlı dövlətinin qurucusu və ilk hökmdarı olmuş I Osmanın (*Orxun bəy, Osman Qazi*) hələ 1229-cu ildə Şərqdən Qərbə doğru uzanan nəhəng aypara gördüyünü və həmin vaxtdan etibarən onu döyüş bayraqlarında həkk etdirmək əmri verdiyini bildirirlər.

Lakin rusiyalı tədqiqatçı, akademik Rustan Rahmanaliyevin "Türklərin imperiyası. Möhtəşəm sivilizasiya" əsərində diqqətə çatdırdığı bir tarixi fakt müsəlman dünyasının ayparanı rəməz kimi qəbul etməsinin tarixinin daha qədim olduğunu sübuta yetirir. Alimin araşdırmalarından məlum olmuşdur ki, Səlcuq dövlətinin ikinci sultanı oğuzun kınık boyundan olan Alp Arslan (1029-1072) əmisi Toğrul bəyin Bizans üzərinə yürüşlərini davam etdirərək "**Azərbaycandakı oğuz tayfalarını ətrafında birləşdirmiş, böyük ordu yarada bilmişdir**". Təqribən on il çəkən ağır döyüşlərdən sonra indiki Malatya, Van, Sivas ərazilərini Konstantinopol hakimiyyətindən azad etmiş Alp Arslan Bizans üzərində qələbələrinin təcəssümü kimi 1064-cü ildə Diyarbəkirdə iri daş üzərində "**türk rəmzlərindən birinin - Ayparanın təsvirini həkk etdirmişdir. Bir müddət sonra bu işarə bütün islam dünyasının rəmzinə çevrilmişdir**". Beləliklə, islam aləmində ilk dəfə olaraq ayparanı dövlət rəmzi kimi məhz Azərbaycan və Anadolu türkləri qəbul etmiş, onların sayəsində isə bütün müsəlman dünyasına yayılmışdır.

Aslan başının stilizə olunmuş təsviri. Naxçıvan xanlığının döyüş bayrağında diqqət çəkən elementlərdən biri ilk baxışda hökmdar/xan tuğrasına (*möhürünə*) bənzəyən, lakin ərəb xətt qrafikası və ayrı-ayrı işarələr vasitəsilə parça üzərinə nəfis şəkildə həkk edilən zoomorf xarakterli xəttatlıq nümunəsi - aslan başı təsviridir.

Əvvəlcə aslan obrazının "milli mənsubiyyəti" və dövlətçilik rəmzləri sırasında yeri

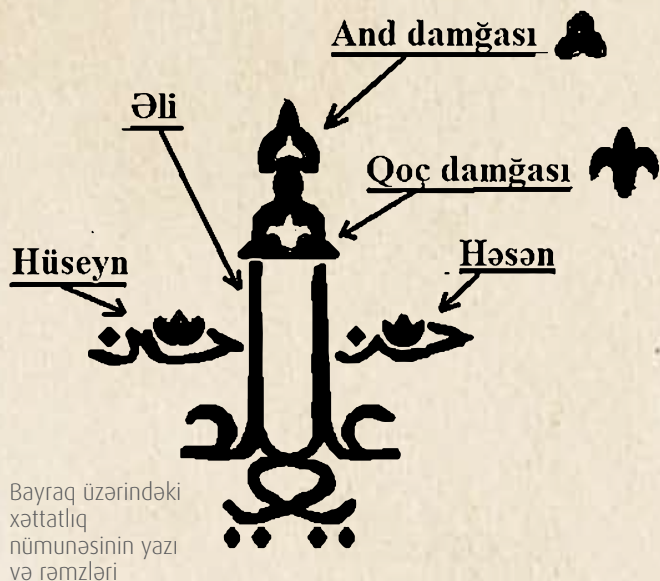
haqqında. Son dövrlərdə bir sıra İran alimləri ortaq aslan/şir mifologeminin yalnız farslara aid simvol olduğunu iddia edərək, türk xalqlarını, o cümlədən Azərbaycan türklərini "farsların milli-mədəni irsini mənimsəməkdə" təqsirləndirirlər. Onların iddialarında nisbi də olsa həqiqət vardır. Məlumdur ki, müasir Azərbaycan, İran və Anadolunun cənub-şərq əraziləri istisna olunmaqla, türk xalqlarının yaşadıkları digər coğrafi məkanlarda, məsələn, Mərkəzi Asiyada, Şərqi Sibirdə, Volqaboyunda və s. tarixən şir (*lat. panthera leo*) yaşamamışdır. Burada güc, qüdrət, hakimiyyət və igidlik obrazı funksiyası digər bioloji varlıqlara – qurda və barsa (*bəbir, dağ bəbiri*) həvalə olunmuşdur. Bundan başqa, əski türk dillərində "sarı varlıq", "sarı canlı" anlamını verən "aslan" kəlməsi də ilk vaxtlar şirə deyil, ərazinin fauna müxtəlifliyindən asılı olaraq, bəzi regionlarda "qaplana" (*pələngə*), bəzilərinə isə "barsa" aid edilmişdir. O da maraqlıdır ki, vaxtilə geniş coğrafi əraziləri əhatə etmiş saka-skif mədəniyyətinə aid nümunələr içərisində həm bars, həm də şir obrazlarına rast gəlinir. Türk xalqlarının andronimləri içərisində də "aslan" adının çoxsaylı variantları da vardır: Aslan, Arıslan, Arslan, Ars, Arsay, Arsuk, Arsiy, Aslay, Oslan, Arslanbay, Bayarslan, Arslanbəy, Arslanali, Arslangirey, Arslanbikə, Arslanbibə, eləcə də fars və ərəb mənşəli Əsəd, Heydər, Qaydar, Qəzənfər və s. ruslar arasında populyar olan "Ruslan" və orta əsrlərdə işlədilən "Yeruslan" antonimləri də "aslan" kəlməsinin törəmələri hesab olunur. Tanınmış iranşünas Riçard Frayın qənaətinə görə, Firdovsinin "Şahnamə" əsərinin qəhrəmanının – Rüstəmin adı "aslan" sözünün təhrif edilmiş formasıdır. Tarixi mənbələrə əsasən, bir sıra türk hökmdarları da "aslan" titulu daşımışlar. Məsələn, Alp Aslan, Qılınc Aslan, Aslan Arqun və s.

İlkin orta əsrlərdə türk xalqlarının Şərqə doğru miqrasiyası və müxtəlif xalqlarla sıx təmasları nəticəsində Şərqi Anadolu və tarixi Azərbaycan ərazilərində bars obrazı tədricən özünün rəmzi statusunu və "aslan" adını şirə vermişdir. Bu isə bir müddət zoonomik və leksik dolaşılığa səbəb olmuşdur. Məsələn, XVII əsdə Səmərqəndin Registon meydanında ucaldılmış mədrəsə "Şərdor", yəni "Şir qapısı" və ya "Şirlər mədrəsəsi" adlandırılsa da, binanın əsas girişi üzərindəki kaşı mozaikada aslan deyil, pələng təsvir edilmişdir. Üstəlik, özbəklər pələngi "bars" adlandırırdılar.

Bars obrazı ermənilərin istəklə mənimsəmə obyektlərindəndir. Məqsəd isə Şərqi səlcuqlara aid ikibaşlı qartal rəmzi ilə yanaşı, bars təsvirlərini "qədim Ani dövlətinin simvolu" kimi qələmə verməkdir. Onu da xüsusi vurğulayaq ki, orta əsr türk dövlətlərində XIII əsrdən etibarən arxasında insan simalı Günəş, önündə isə bars təsvir edilən metal dirhəmlər tədaviyə buraxılmışdır. Yalnız Səfəvi sülaləsinin qürub çağında, saraya fars mədəniyyətinin geniş müdaxiləsinin başladığı dövrdə dövlət rəmzlərindəki bars təsvirini aslan/şir təsviri əvəz etmişdir. Onu da əlavə edək ki, həm Qızıl Orda dövlətinin, rus knyazlıqlarının (*uluslarının*), həm də rəmzi olan barslarını, Səfəvi, Qacar, Əfşar heraldik aslanlarını, hətta Səmərqənd pələngini birləşdirən bağlardan həmin obrazların qabaq pəncələrindən biri ni bir qədər yuxarı qaldırmasıdır. Belə aslan/bars təsvirlərinə Mərkəzi Asiyada, eramızın VII-VIII əsrlərinə aid türk sikkələri üzərində rast gəlirik. Bu işarə ortaq türk simvolizminə əsasən, "ovuna rəhm edən aslan", "mərhəmətli hökmdar" anlamını verir.

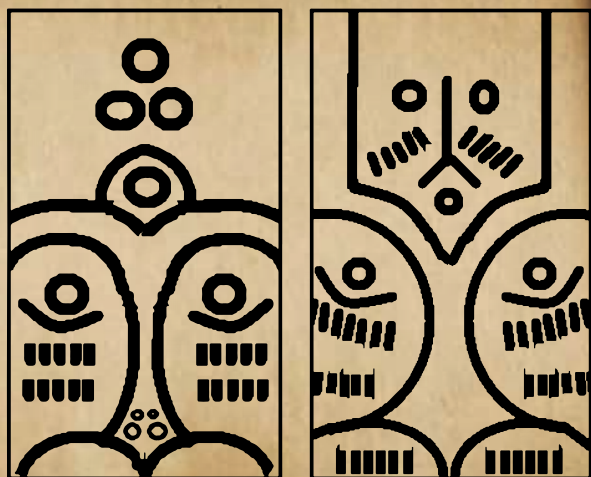
Orta əsr islam simvolizmi qədim aslan/şir obrazının türk konsepsiyasına daha iki keyfiyyət əlavə etmişdir. Belə ki, ikibaşlı qartal rəmz paralel olaraq, bir tərəfdən dövlətin iki qolunun – dünyəvi və dini hakimiyyətlərin birliyini və bölünməzliyini, digər keyfiyyətə əsasən isə "şahi-mərdan" - Həzrət Əlini təcəssüm edir. Belə ki, igidliyi, ədaləti və imanı ilə böyük rəğbət qazanan Hz. Əli "Sultan-ül-Əshiyə" ("*İgidlərin sultanı*"), "Əbu-Türab" ("*Torpağın atası*"), "Kərrar" ("*Düşməyə hücum edən*"), "Şahi-mərdan" ("*İgidlərin şahı*"), Mürtəza ("*Bəyənilmiş, seçilmiş*") nisbələrlə yanaşı, "Heydər" ("*Erkək aslan*". Bu ləqəb Həzrət Əliyə Xeybər döyüşündən sonra verilmişdir), "Əsədullah" ("*Allahın aslanı*"), "Əsədü-Rəsulullah" ("*Allah elçisinin aslanı*"), "Şiri-yəzdan", "Şiri-buda" (*fars. "Allahın aslanı"*) kimi ünvanlarını da qazanmışdı. Böyük şairimiz Məhəmməd Füzulinin dediyi kimi, **"Mən əzəldən nuri-paki Mustafanı sevmişəm, Şahi-mərdan, şiri-yəzdan Mürtəzani sevmişəm"**.

Naxçıvan xanlığının döyüş bayrağı üzərindəki orijinal xəttatlıq nümunəsinin müəllifləri də məhz bu ünvanlara söykənərək ərəb hərflərinin qrafik imkanlarından məharətlə istifadə etmiş, aynalı (*simmetrik*) yazı üslubu ilə aslan başının öndən təsvirini yaratmışlar. Bütövlükdə həmin təsvir "Əli", "Hüseyn" və "Həsən" sözlərinin iki dəfə təkrarından, "şahlıq", "şahi-mərdan" anlamını verən stilizə edilmiş "tac" elementindən ibarətdir. Qeyd edək ki,

Bayraq üzərindəki xəttatlıq nümunəsinin yazı və rəmzləri

bu tipli "taclardan" və onların siluətlərindən bir sıra müsəlman türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan və Anadolu türklərinin, kumık və qaraçay-balkarların, Krım və Volqaboyu tatarlarının, özbəklərin xalçaçılıq sənətində ornament kimi indi də istifadə olunmaqdadır. Bundan başqa, orta əsr xanlarının tuğralarında, silah və zireh ustalarının "müəlliflik şəhadətnamələrində" - şəxsi möhürlərində də ona rast gəlirik. Əski türk simvolizminə dair xarici elmi ədəbiyyatda "damcıabənzər", "güləbdən", "dəbilqəyabənzər", "kuzəyabənzər" kimi təsnif olunan bu işarəyə dair məlumatlara ərəb səyyahlarının qeydlərində də yer verilmişdir. Zəki Validi Toğan ərəb mənbələrinə istinadən həmin rəmzin xəzər xaqanına məxsus çadırın giriş hissəsini bəzədiyini bildirir. Kumık alimi Kamil Əliyevin araşdırmalarına əsasən, Dağıstanın və Şimali Qafqazın türkəsilli şamxallarının (*feodal bəylərin*) bayraqlarında da bu işarə təsvir edilmişdir. Lakin xanlığın döyüş bayrağındakı aslanın başındakı "tac" türk simvolizmi baxımından bir konstruktiv özəlliyi ilə də seçilir. Belə ki, "tac" kompozisiyası üst-üstə qoyulmuş iki tac təsvirindən ibarətdir. Onların üzərində isə iki fərqli işarə - qədim türk tayfalarının tanınma-fərqləndirmə nişanlarından olan "and" və "qoç" damğaları əks etdirilmişdir. Ortaq türk simvolizmi ənənələrinə əsasən, bu damğaların "tac" üzərindəki mövqeləri hərbi-siyasi ittifaq və ya xanlıq ətrafında birləşmiş icmaların statusundan - "and" işarəsinə sahib olan tayfanın dominantlığından, "qoç" rəmzli tayfanın isə vassallığından xəbər verir.

Kazan tatarlarının aid nəzərliklər (XIII-XVIII əsrlər) üzərində bars təsvirləri və damğa işarələri

Həmin damğa işarələrinin semantikasına toxunmadan əvvəl aslan başı təsvirinin struktur və kompozisiya baxımından da həm islam mədəniyyəti, həm də türk təsviri sənəti ənənələrini harmonik şəkildə birləşdirdiyini vurğulamaq istərdik. Belə ki, həmin cəhətlərə əsasən, bayraqdakı aslan başı təsvirinin analoqlarına Mərkəzi Asiya və Volqaboyunda yaşayan türk xalqlarının orta əsrlərə aid tətbiqi sənət nümunələri içərisində geniş rast gəlinir. Lakin burada aslan bars ilə əvəz edilmişdir. Məsələn, tatar alimi N.Xazanfarov 2001-ci ildə dərc etdiyi "Tatarıstanın rəmzləri" kitabında həmin obrazın qədim tətbiqi sənət nümunələri üzərində həkk edilməsini əski inanclarla əlaqələndirir. Belə ki, islamaqədərki dövrlərdə qazaxların, qırğızların və bulqarların (*indiki tatarlar*) totem canlılarından olan bars güc və hakimiyyəti simvolizə etməklə yanaşı, həm də məhsuldarlığın, qadın xoşbəxtliyinin, ailə artımının rəmzi, ana bətnində olan körpənin himayəçisi olmuşdur. Bu keyfiyyətlər onu mifik Humay Ana obrazı ilə yaxınlaşdırırdı. Qədim türklərin astroloji təqviminə görə isə, bars ili insanlara bolluq-firavanlıq gətirirdi. Odur ki, "bars ili baylıq" deyirdilər. Üzərində bars başının təsvirləri olan nəzərlik-qolbaqlar isə sahibinin sakit və firavan həyatını, ailəsini bəd nəzərdən, şər ruhlardan qoruyurdu. Bir qayda olaraq, nəzərliklərdəki bars başının alın hissəsində həmin şəxsin mənsub olduğu nəsil və ya tayfanın damğa işarəsi həkk edilirdi. Eyni ənənə üzərində köklənmiş sxemi Naxçıvan xanlığının döyüş bayrağındakı zoomorf təsvirdə də görürük. Qeyd edək ki, bu xalqlar hətta islam dinini qəbul etdikdən sonra belə bars obrazının nəzərlik funksiyasından imtina etməmiş, bu günədək onu qoruyub saxlamışlar. Təsadüfi deyildir ki, Tatarıstan və Xakasiya respublikalarının, Astana, Almatı, Bişkek, Səmərqənd, Aktübə şəhərlərinin gerblərini bars təsviri bəzəyir.

İndi isə tac üzərindəki iki damğa işarəsi barədə. Aslan tacındakı dominant damğa işarəsini

☪ tanınmış tədqiqatçılar Edvard Triyaski və İmre Baske qədim türklərə məxsus tanınma-fərqləndirmə nişanı kimi təqdim edirlər. Damğa təsnifatlarında şərti olaraq "armudu", Mərkəzi Asiyada isə kığa ornamentini kimi "ittaban" (*it dabani*) adlandırılan bu işarənin qədim analoqlarına Azərbaycan, Türkiyə, Mərkəzi Asiya, Macarıstan, Volqaboyu, Krım, Şərqi Sibir, Yaxın Şərq, Dağıstan və Şimali Qafqazın maddi-mədəniyyət nümunələrində, parça və xalça ornamentlərində, silahlar, tikililər, məzar daşları və s. üzərində rast gəlinir. Bəzi mülahizələrə görə, bu işarə vaxtilə Birinci Türk xaqanlığında (*Göytürk dövləti, VI əsr*) hakim sülalənin - Aşina nəslinin damğası olmuşdur. Qeyd edək ki, həmin nəslin əcdadları Hun imperiyasının təşəkkülündə də iştirak ediblər. Hunlar "armudu" nişanı sonralar Macarıstan ərazisinə də gətiriblər. "Aşina" sözünün qurd (*canavar*) anlamını verməsi ehtimalını əsas götürən mütəxəssislər həmin işarənin damğa qismində götürülməsini təsadüfi saymamış, səbəbini isə işarənin qurd pəncəsi izinə bənzəməsi ilə yozmuşlar. Burada diqqəti cəlb edən bir məqama toxunmaq istərdik. Tatarıstanlı filoloq, professor Qumar Sattarov 1989-cu ildə nəşr etdirdiyi "İsemən mator kemnər kuyqan" (*Sənin adını kim qoyub*) kitabında aşina boyunun ikinci və daha geniş yayılmış adının "kaşkar", "qaşqar" olmasını, bu və "başqurd" (*başqurd*) etnonimlərinin qədim türk dillərində "qurd" anlamında işləndiyini bildirir.

Damğa işarəsinə gəldikdə isə, onun semantikasi daha qədim türk inanc və adət-ənənələri ilə əlaqəlidir. Belə ki, ☪ işarəsi, əslində, saka-skiflər dönəmindən "sarsılmaz ittifaq", "qan qardaşlığı" mərasiminin qrafik təzahürü olan "and" damğasının ☪ ☪ variantlarından biridir. Türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə onun ən qədim təsvirləri isə Qərbi Azərbaycanın Göyçə qayaüstü rəsmlərində və Tyan-Şan dağlarındakı Koskor vadisində aşkar edilən petroqliflərdə müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda, ☪ və ☪ işarələri Göytürk əlifbasında "nt", bəzi hallarda isə "nd" səs birləşməsi kimi oxunur. Türk tayfalarını vahid ittifaq ətrafında birləşdirməyə nail olmuş Əmir Teymurun da bayrağını "and" damğası bəzəmişdir. Beləliklə, Naxçıvanın döyüş bayrağında aslan tacı üzərindəki damğa işarəsi ilə ☪ qədim bulqarların bars nəzəriyindəki ☪ nişanı həm təsvirdəki yerinə, həm də semantikasına görə əski türk simvolizminin təzahürləridir.

Aslan tacında və bayrağın müxtəlif hissələrində olan digər iki işarə ☪ ☪ nədənsə

bəzi məqalələrdə eyniləşdirilmiş və yanlış olaraq avropasayağı "zanbaq" (?) adlandırılmışdır. Bunu nəzərə alaraq, hər iki rəmzin ayrı-ayrılıqda semantikasi, Qərb və Şərq heraldikadasındakı "zanbaq" işarəsi barədə bir qədər məlumat vermək istərdik. Əvvəla, "zanbaq çiçəyi" adını daşıya bilən hər hansı bir rənz Şərqdə, o cümlədən türk dünyasında deyil, Avropa dövlətlərində, xüsusilə Fransada yayılmışdır. Türk xalqlarının istər qədim, istərsə də orta əsr simvolları təsnifatında bu adda nə damğa, nə də heraldik rənz olmuşdur. İkincisi, Naxçıvanın döyüş bayrağında həmin element ☪ heç də "Avropa zambağı" deyil, tamamilə fərqli təsvirə, semantikaya və etnik mənşəyə malik işarədir. Qərb alimləri zanbaq (*dağ laləsi*) rəmzinin Avropadan Şərqə yayılmasını iddia etsələr də,

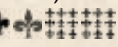
Məmlük parçası (XII-XIV əsrlər) üzərində "qoçqar" işarəsi

tarixi gerçəkliklər tamamilə fərqli, əks prosesin getdiyini təsdiqləməkdədir. Bir sıra Şərq dəyərləri kimi "zanbaq" rəmzinin də prototipinin – əski türklərin "qoçkar" işarəsinin Avropa simvolizmində yayılması, ilk növbədə, X-XII əsrlərdə Qərb dünyasının müsəlman İspaniyası - Kordova xilafəti və Qranada əmirliyi ilə sıx təmasları, sonralar isə Səlib yürüşləri ilə bağlıdır. Həmin tarixi hadisələr nəticəsində Şərq mədəniyyəti Qərbin inkişafına ciddi təsir göstərmiş, avropalılar müsəlman dünyasının elm, mədəniyyət və incəsənət nümunələrini, həmçinin rəmzlər sistemi elementlərini də mənimsəmişlər. Tanınmış fransız antopoloqu və tarixçisi Qüstav Lö Bon "Ərəb sivilizasiyasının tarixi" əsərində bu barədə yazırdı: "Avropada sivilizasiyanın inkişafında ən mühüm amil Qərbin və Şərqlin təqribən iki yüz il davam etmiş təmasları olmuşdur. Əgər bir kəs Şərqlin Qərbə təsirini təsəvvür etmək

istəyirsə, bu iki sivilisasiyanın vəziyyətini müqayisə etməlidir. Bu zaman məlum olacaq ki, ərəblərin sayəsində Şərqi çiçəklənən sivilisasiya şəraitində yaşasa da, Qərbi barbarlıq, cəhəlat içərisində idi".

Onu da vurğulayaq ki, ilkin orta əsrlərdə Avropada, o cümlədən Fransada heraldika ənənələri mövcud olmamışdır. Hətta bu gün müasir Fransa Respublikasının rəsmi dövlət gerbi yoxdur! Lakin fransız alimləri bu gerçəkliklərlə - Şərqi Qərbi mədəniyyətinə, dövlətçilik rəmzlərinə təsiri ilə razılaşmaq istəmir, "zanbaq" embleminin Fransa əsilzadələrinin heraldika təsvirlərinə guya hələ V əsrdə daxil olduğunu iddia edirlər. Onlar iddialarını təsdiqləmək üçün orta əsrlərdə yaranmış dini rəvayətlərə söykənir, guya 496-cı ildə frank kralı I Xlovdik Merovingin xristianlığı qəbul etdikdən sonra bir mələyin göydən enməsinə, krala xeyir-dua verməsinə və mükafat olaraq ona qızıldan düzəldilmiş zanbaq çiçəyi bağışlamasını misal göstərir. Lakin bu "fakt" hələ də elmi təsdiqini tapmamışdır. Lakin cəmi üç təkzibolunmaz sübut həmin qənaətlərin qısqanclıqdan doğan dini-siyasi mif olduğunu göstərir.

Birincisi, əgər kral I Xlovdik həqiqətən də zanbağı heraldika rəmzi kimi qəbul etmişsə, nə üçün onun xələfi - Frank imperiyasının banisi Böyük Karl 800-cü ildə öz bayrağında bu çiçəyə deyil, mavi, sarı və qırmızı rəngdə altı qızıl gülün təsvirinə üstünlük vermişdir? Tarixi mənbələrə əsasən, yalnız XII əsrin sonlarında kral VI Lüdovikin mavi bayrağında, XII əsrdə isə şərti olaraq "Fransanın gerbi" adlandırılan mavi qalxan üzərində Şərqi "zanbağının"

ilk təsvirinə rast gəlirik. İkincisi, zanbaq çiçəyi mədəni bitki kimi Avropaya ilk dəfə təqribən min yüz il sonra - XVI əsrdə "tülpan" ("*türban*" - "*çalma*" sözünün təhrif olunmuş forması) adı ilə Osmanlı dövləti ərazisindən gətirilmişdir. Təsədüfi deyildir ki, məhz bu amil dini-siyasi rəvayətlərin "botaniki islahatlara" məruz qalması, mələyin hədiyyəsinin "flör-dö-liz" - nilufər (*su zanbağı*) və ya süsən gülü ilə əvəz edilməsi ilə nəticələnmişdir. Üçüncüsü, bu rəmzin müxtəlif Qərbi variantlarına Mərkəzi Asiyada, Şərqi Sibirdə yaşayan türk xalqlarının - qazaxların və qırğızların, xakasların və s. etnik smvolizmində "qoçkar", "kuçkar", "kuç müyüz" (*qoç buynuzu*) adlanan damğa işarələri və ornamentlərində, onun ilk təsvirlərinə hələ eramızdan əvvəlki dövrlərə aid qayaüstü rəsmlərdə rast gəlinir. Nə qədər zəngin təxəyyülə malik olsaq da, XV-XII əsrlərdə qoçkar/zanbaq işarəsini heraldika rəmzi kimi seçmiş Fransanın Pikardiə, Artua,

Valua, Anjü, Men, İl dö-Frans, Türen, Berri, Burbon, Orlean, Sentoj və s. əyalətlərinin uzaq Mərkəzi Asiyaya mədəni missiyası və ya Mervinqlər, Karolinqlər, Kapetinqlər, Burbonlar sülalələri ilə uzaq qazax, qırğız, xakas xan-bəylərinin hər hansı bir müttəfiqlik əlaqələri barədə mülahizələr ciddi və inandırıcı görünür.

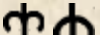

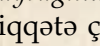

Avropalılardan fərqli olaraq, qədim türklərin rəmz sistemində qoç (*arxar*) buynuzu təsviri ən qədim sakral rəmzlərdən biri sayılırdı. Təkcə tarixi Azərbaycan ərazilərindəki Qobustan, Gəmiqaya, Kəlbəcər, Göyçə, Dəvəboynu qayaüstü təsvirlərində, Kür-Araz mədəniyyətinə aid nümunələr üzərində, Manna, Midiya, saka-skif dönəmlərinə, Qafqaz Albaniyasına, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Səfəvi dövlətlərinə aid maddi-mədəni irs nümunələrində, hun, bulqar, savir, xəzər, oğuz və qırpaq damğa işarələrində, xalça ornamentləri arasında onun çoxsaylı variantlarına rast gəlirik. Əski mifoloji təsəvvürlərdə qoç obrazı bir tərəfdən "bolluq" və "bərəkət" bildirir, digər tərəfdən isə vəfat etmiş insanların ruhlarını Tanrı məkanına çatdıran müqəddəs canlılardan biri hesab edilirdi. Tanrıya kəsilən qurbanlar arasında ağ atla ağ qoçun da xüsusi dəyəri vardı. Bundan başqa, əski türk dillərində "qara" sözünün təkcə rəng deyil, həm də "böyük", "güclü" anlamlarını verdiyini nəzərə alsaq, Qaraqoyunlu dövlətinin rəmzinin - "qara qoç" təsvirinin şərti xarakter

Avropanın "zanbaq" heraldika nişanı türk xalqlarının (Azərbaycan, Türkiyə, Dağıstan, Krım, Tataristan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Xakasiya, Saxa və s.) ortaq ornamentləri içərisində onun prototipləri

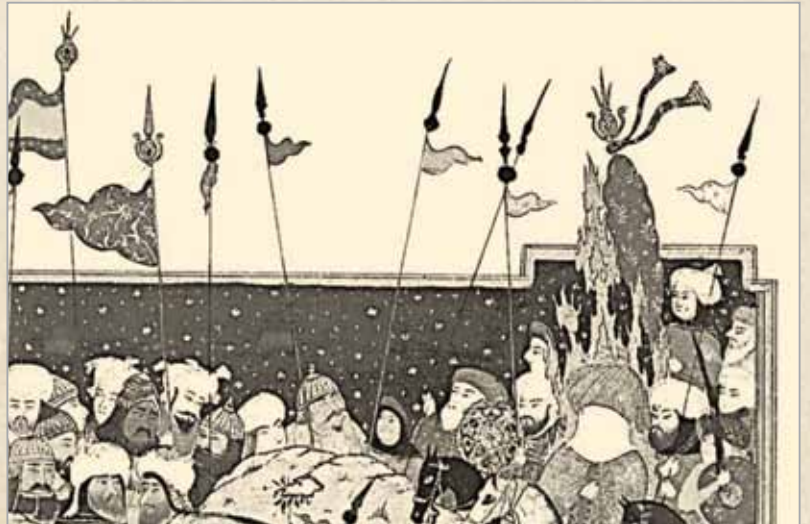
daşdığı, "qüdrətli dövlət" kimi yozumunun daha düzgün olduğu qənaətinə gəlirik. Bəzi ehtimallara görə, Ağqoyunluların da ilkin rəmzi "qoç buynuzu" damğası olmuşdur.

Bununla belə, bəzi ehtimallara görə, "qoç" və ya "qoçkar" rəmzinin ilkin semantikasi heç də totem ilə deyil, "Oğuz xaqan" dastanından gələn motiv - dominantlıq (*yay*) və vassallıq (*ox*) bildirən "yay-ox" damğa işarəsi ilə əlaqəlidir. Diqqət çəkən fərqli mülahizə də vardır. Məlumdur ki, türk xalqlarının dekorativ-tətbiqi sənətində "etnik ornamentlər" kimi tanıdığımız estetik bəzək elementləri həm də sosial informasiyanın, ideyaların daşıyıcısı kimi ideoqrafik funksiyaya da malik olmuşlar. Qırğızıstan Respublikası Prezidenti Aparatının sektor müdiri, araşdırmaçı Azat Abdısadırlu damğa işarələrinin və rəmzlərin, xüsusilə "qoskar", "qoskar" (*qırğızlarda "kuçkar"*) işarəsinin ayrı-ayrı variantlarının semantikasının açılmasında məhz bu funksiyanın imkanlarından bəhrələnərək maraqlı nəticəyə gəlmişdir. Onun qənaətinə görə, "qoskar" adı həmin rəmzə sonradan verilmişdir; onun ilkin təsvirinin kökündə göytürk (*Orxon-Yenisey*) əlifbasının "ər" (*insan, kişi, döyüşçü*) qrafemi dayanır. Həmin qrafem əsasında yaradılmış sadə və mürəkkəb ideoqramlara "bəzək elementləri" (*biz bunu Naxçıvan xanlığının döyüş bayrağındakı rəmzlərdə də görürük*) isə mahiyyət etibarilə damğa sahibinin sosial statusunu diqqətə çatdıran vasitələrdir. Məsələn, və rəmzləri ideoqrafik işarə kimi "bəy" anlamını verir. Göytürk əlifbasında "iç" kimi oxunan, ideoqrafik təsvir kimi "ordu", "qərargah", damğa nişanı qismində isə mifoloji "baytörə", "bayterek" ağacını (*nəsil ağacı, tayfanın/dövlətin sütunu, çadır dirəyi*) bildirən işarəsinin "qoçkar" rəmzinin üst hissəsinə əlavə olunması bütövlükdə "xaqan" titulunu ifadə edir. "Nəsil", "törəmələr" anlamını verən "budaq" elementinin həmin işarənin qollarına əlavə olunması "şahzadə" ideoqramını, dekorativ element qismində ətrafında rəmzin istifadəsi isə, məsələn, "xaqan nəsl", "hökmdarın/xanın tayfası" kimi dərk olunur. Azat Abdısadırlunun qənaətinə söykənsək, Naxçıvan xanlığının döyüş bayrağındakı "qoçkar" rəmzinin ornament deyil, dominant tayfaya və ya nəslə (*bəy*) məxsus olduğunu ehtimal edə bilərik.

 Toğrul, baltavar, "Quşlu damğa", ikibaşlı qartal. Naxçıvan xanlığının döyüş bayrağındakı bu işarə ilk baxışda ornament təsiri bağıqlasa da, türk xalqlarının geniş ərazilərdə yayılmış və başqalarının mənimsəmə cəhdlərinə daha çox məruz qalmış tipik hakimiyyət rəmzlərindən biridir. Damğanın bayraq üzərində üç dəfə təsvir edilməsi isə türk hərbi simvolizmi ənənələrinə uyğun olaraq, həmin süvari alayına qoşulan və eyni damğa işarəsinə daşıyan tayfaların sayını ifadə edir. Bu tayfa ittifaqının Kəngərli boyu olması ehtimalı da nəzərdən keçirilə bilər.

Əski türklərin islamaqədərki dini təsəvvürlərindən irəli gələn bu işarə ikibaşlı qartal, bars/aslan rəmzləri kimi qədim xaqanlıq prinsipinin – onun dünyəvi və dini hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirməsinin təzahürüdür. Vaxtilə böyük Hun imperiyasının da baraqını bəzəyən bu işarə ortaqlıq türk damğaları təsnifatında "qədim türklərin "xaqan" titulu mahiyyəti və "ikibaşlı qartal" rəmzinin sadələşdirilmiş damğa variantı olan, "baltavar", "baltalı", "daraq damğa", "xan damğası", "quşlu damğa" adlanan qədim işarənin semantikasi ilə üst-üstə düşür. Yeri gəlmişkən, Çingiz xan və tarixi Azərbaycan ərazilərində qədim türk dövlətçilik prinsiplərini bərpa edən Şah İsmayıl Xətayi də hakimiyyətə gəldikdən sonra bu ənənədən və həmin işarədən (*Səfəvi dövlətində – quşlu tuğ*) yararlanmışlar. Lakin onun tarixi daha qədim dövrlərə aiddir.

Qədim şumerlərin və tarixi Azərbaycan ərazilərində yerləşmiş Aratta dövlətinin tapındığı baş ilahə - İnannanın hakimiyyət rəmzinin yayılma marşrutunu izləsək, Altaylardan Şərqi Avropayadək uzanan geniş bir ərazidəki qədim və orta əsr türk dövlətlərinin

XVI əsrə aid miniatür. Səfəvi döyüş bayraqlarında "quşlu damğa" başlıqları təsvir olunmuşdur. Rza Abbasi Muzeyi, Tehran, İran

və tayfalarının - kimer, saka/skif, sarmat, Hun, Xəzər, Avar, Qızıl Orda dövlətlərinin, Çingiz xanın imperiyasının, Eldəgiz, Səfəvi, Teymuri və Osmanlı xanədanlarının, Kırım xanlığının, oğuz və qıpçaq boylarının və s. rəmz sistemlərində onun "daraq damğa", "xan damğası", "quşlu damğa", "baltavar" (*iltəbər*), "ikibaşlı qartal" və s. adlar altında müxtəlif variantlarına **ΨΨΨΨΨΨ** rast gələ bilərik. Belə olan halda damğa işarələrinin aparıcı funksiyalarından biri, onların etno-siyasi proseslərin və türk xalqlarının məskunlaşma ərazilərinin göstəricisi kimi qəbul edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Doğrudur, türk xalqlarının ortaq dəyərlərə, oturaq mədəniyyətə malik olmayan müxtəlif tayfalar əsasında formalaşmasını iddia edən və bununla da onların maddi-mənəvi irsinin mənimsənilməsinə tarixi-ideoloji zəmin yaradan bəzi Qərb və Rusiya alimləri damğaların bu funksiyasının qabardılmasına qarşı çıxırlar. Məsələn, türk xalqlarını vahid protovətənə, ortaq dil və mədəniyyətə malik superetnos deyil, qohum dillərdə danışan fərqli etnik topluqlar olduğunu iddia edən rusiyalı şərqşünas Sergey Klyaxornı bu istiqamətdə aparılan araşdırmaları, eləcə də İsmayıl bəy Qaspralının, Yusif Akçuranın və Ziya Göyölün etnik birlik çağırışlarını "pantürkizm ideologiyasının təzahürləri" kimi dəyərləndirir. Onun fikrincə, türkdilli xalqların öz tarixlərini ayrı-ayrılıqda - məskunlaşdıqları ərazi çərçivəsində öyrənməsi "pantürkizm ideyasına qarşı təsirli cavab reaksiyasıdır".

1. Ukraynanın Podneprovyje tarixi coğrafi ərazisində tapılmış balta üzərində rəmz (V-VII əsrlər).
2. Xəzər xaqanlığına aid medalyon.
- 3-5. Bolqarıstan çarı İvan Şişmanın rəmzləri.
6. Misir məmlük bəylərinin möhürü üzərində analoji rəmz.
8. Ukrayna Respublikasının gerbi

Xəzər xaqanlığının rəsmi simvollarından olan bu işarə digər əski heraldik türk rəmzləri kimi teokratik dövlətdə hakimiyyətin ikili xarakterini, xaqanlıq sisteminin - dini və dünyəvi hakimiyyətin bir əldə cəmləşməsinin ifadəçisi idi. Doğrudur, onu bəzən "rus dövlətçiliyinin təməlini qoymuş varyaq (*viking*) Rürixin rəmzi" adlandırsalar da, bu iddialar nə arxeoloji materiallara, nə də tarixi mənbələrə söykənir. Üzərində həmin rəmz olan qədim maddi-mədəniyyət nümunələrinin tədqiqi isə son nəticədə onların slavyan deyil, türkmənşəli olduğunu göstərir. Odur ki, hazırda Ukrayna və Rusiya tarixşünaslığında "Rürix nişanının" xəzər-bulqar mənşəli olması və ilk dəfə Novqorod knyazı Svyatoslav İqoreviçin (942-972) onu "ikibaşlı yaba" şəklində qəbul etməsi, sonralar isə Novqorod və Kiyev knyazı olmuş Vladimir Svyatoslaviçin (*I Vladimir*, 960-1015) həmin rəmzi olduğu kimi "mənimsəməsi" iddia edilir. Lakin bu iddiada "mənimsəmə" faktı şərtdir. Çünki tarixi təcrübəyə və ənənələrə əsasən, bir dövlətin digərinin rəmzini özününküləşdirməsi əsasən iki şərtlə mümkündür: etnik varislik və ya onlardan birinin vassallığı qəbul etməsi.

Yəhudi alimləri isə fərqli qənaətdədirlər. Onlar "baltavar" işarəsinin **Ψ** Xəzər dövlətinin

rəmzi olması faktını təsdiqləsələr də, onun sami mənşəli olması və yəhudi əlifbasında "şin" qrafemi **Ш** əsasında yaranmasını bildirirlər. İddialarını əsaslandırmaq üçün isə aşağıdakı mülahizələrə istinad edirlər:

1. "Xəzər dövlətində hakim din iudaizm olmuşdur".
2. "Xaqan" sözü yəhudi mənşəli "koqan" və ya "koen" sözünün törəməsidir və "Moşe rabeynin" (*Musa peyğəmbərin*) qardaşı Aronun (*Harunun*) nəslindən olan ruhanilərə aid edilir.
3. Koenlər xeyr-dua verərkən sağ əllərinin barmaqlarını "şin" hərfində olduğu kimi tuturlar".

Onların fikirlərini təkzib etmək bir o qədər çətin deyildir. Əvvəla, Xəzər xaqanlığında iudaizm yalnız hakim zümrənin dini olmuş və müvəqqəti xarakter daşmışdır. Əhali, döyüşçülər və zadəgan bəylər isə ənənəvi dinlərinə sadıq qalmışlar. "Tövrat" və "Talmut"a əsasən, "yəhudilik" anlayışının həm etnonim, həm də dini mahiyyətini nəzərə alan İsrail alimləri türk tayfalarının konfederasiyası olmuş Xəzər imperiyasını "yəhudi dini dövləti" adlandırmaqdan imtina edirlər. İkincisi, qədim türklərin "xanlar xanı" anlamını verən "xaqan", "hakan" tituluna ilk dəfə eramızın III əsrinə aid əski Çin mənbələrində (*ho-han, imperator*) rast gəlinir. Bundan başqa, VI əsrdə Birinci Göytürk, VII əsrdə isə İkinci Göytürk xaqanlığında bu tituldan istifadə olunmuşdur. Göytürk və xəzərlərdən savayı, Avar imperiyasının, uyğurların, karluqların, qırğızların, kimakların da hökmdarları "xaqan" olmuşdur. IX əsrdə bəzi rus knyazları "kakan" adlandırılmışdır. Onu da xatırladaq ki, hələ VI əsrdə xristian salnaməçisi Florensiyalı Georgi hunların başçısının titulunu "çaganus" kimi yazmış, erməni tarixçisi Movses Xorenatsi əsərində "vezourk xakan" (*böyük xaqan*) ifadəsini işlətməmişdir. Üçüncüsü, ruhanilərin üç barmaqla xeyir-dua verməsi təkcə yəhudilikdə deyil, pravoslav kilsəsində də vardır.

Tatar alimi Zufar Miftaxov qədim mənbələrə istinadən türk iyearxiyasında xaqan statusundan aşağıda dayanan "baltavar" titulumunun təqribən "bəylərbəyi", "xan" anlamını verdiyini və qədim bulqarların dulo tayfa-sülaləsinin damğa işarəsi olduğunu bildirir. Məsələn, X əsrdə Volqaboyu ərazilərdə olmuş ərəb diplomatı ibn Fədlanın səyahətnaməsində "hökmdar əl-Həsən ibn Baltavar" androniminə təsadüf edirik. Z.Miftaxovun da fikrincə, iki seqmentdən ibarət rəmz türk dövlətçilik rəmzlərindən olan "yay" **У** və "balta" (*Azərbaycanda təbərzin, təbər, sakar-ikiağızlı balta*) **⚔** damğa işarələrinin birləşməsindən yaranmışdır. Sözü etimologiyası da bu mənanı verir. Belə ki, "tavar" və ya "tabar" kəlməsi "balta", "var" sözü isə bəzi qırçaq mənşəli xalqlarda "yay" mənasını bildirir. Həqiqətən də saka-skiflər dönəmindən etibarən hər iki silah hökmdarın rəmzi sayılmışdır. Bu ənənələrə orta əsr Təbriz miniatürlərində – rəsmi keçid zamanı hökmdarın önündə balta və ya yay aparən əsilzadələrin təsvirlərində də rast gəlirik.

1. Şumer-Aratla ilahəsi İnannanın rəmzi.
2. Dulo tayfasının bayraq başlığı.
- 3-4. Qədim türklərin "yay damğa", "daraq damğa", "baltavar", "xan damğası" işarələri.
- 5-6. Şah İsmayıl Xətayinin "quşlu" tuğ başlıqları.
7. Möminə Xatun türbəsinin divarlarında analoji damğa işarəsi.
8. 1910-cu ildə Naxçıvanın Ordubad bölgəsinin Gənzə kəndində toxunmuş duz torbası üzərində ornament.
9. Kırım xanlığının rəmzi. İşarənin aşağıya doğru çevrilməsi vassallıq əlamətidir.
- 10-13. Mərkəzi Asiya türklərinin etnik ornamentləri.
- 14-15. Kiyev "rus knyazlarının" damğaları.
16. Novqorod ərazisində aşkar edilmiş "qədim slavyan rəmzi".

Naxçıvan xanlığının bayraqları geri qaytarıla bilərmə?

Haqqında bəhs olunan bayraq Azərbaycan milli veksillologiya elminin yeni tapıntılar, tədqiqat istiqamətləri ilə zənginləşməsində, Azərbaycan milli dövlətçilik tarixinin, onun ənənələrinin öyrənilməsində və təbliğində, sözsüz ki, böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Naxçıvan xanlığının döyüş bayrağına dair ilkin araşdırmalar onun türk və islam rəmz sistemlərinin birgə təzahürlərindən biri olmaqla yanaşı, ortaq türk simvolizminin, dövlətçilik və hərbi ənənələrinin daşıyıcısı, XVIII-XIX əsrlər Azərbaycan tarixinin, etno-mədəni məkanının öyrənilməsində qiymətli mənbədir.

Lakin bu gün əsas məqsədlərdən biri Azərbaycan xalqının digər maddi-mədəniyyət nümunələri kimi qeyri-bərabər döyüşdə qənimət qismində götürülmüş həmin bayrağın tarixi vətəninə qaytarılmasıdır. Bunun üçün isə Azərbaycan Respublikası müvafiq beynəlxalq hüquq normalarının, dövlətlərarası sazişlərin və Rusiya-Azərbaycan arasında mədəni əməkdaşlıq əlaqələrinin verdiyi imkanlardan bəhrələnmə bilər.

Hazırda mədəni dəyərlərin restitusiyası – hərbi qənimət, talan, oğurluq, qaçaqmalçılıq və digər qeyri-qanuni yollarla ölkədən çıxarılmış maddi-mədəni irs nümunələrinin geri qaytarılması məsələsi müasir hüquqda hələ də ciddi müzakirə doğuran problemlərdəndir. Problemin qəbul edilmiş beynəlxalq hüquqi sənədlər, dövlətlər arasında ikitərəfli, çoxtərəfli münasibətləri tənzipləyən norma və prinsiplər müstəvisində ədalətli həlli Azərbaycan Respublikası üçün də aktualdır. Çoxsaylı rəsmi məlumatlara əsasən, dünyanın bir sıra muzey fondlarında Azərbaycan xalqının qədim dövrlərə və orta əsrlərə aid mədəni irs nümunələri saxlanılmaqdadır. Bundan başqa, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı işğal altında olan ərazilərdəki muzey fondları da talan edilmiş, minlərlə nadir sənət əsəri Ermənistanı daşınmış və "erməni xalqının irsi" adı ilə mənimsənilmişdir.

Beynəlxalq hüquq normalarına, məsələn, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının "Mədəni irsin məxsus olduğu dövlətlərə qaytarılmasına dair" 17 dekabr 1999-cu il tarixli Qətnaməsinə, BMT-nin "Mədəni dəyərlərin ölkədən çıxarılmasının qadağan edilməsi və qarşısının alınması, onların mülkiyyət hüququnun başqalarına verilməsi haqqında" 1970-ci il 14 noyabr tarixli Konvensiyasına restitusiya məsələləri bir neçə halda nəzərdən keçirilə bilər. Onlardan başlıcası isə təcavüzkar dövlətin işğal etdiyi ərazilərdən maddi-mədəni irs nümunələrini qənimət qismində aparmasıdır. O da məlumdur ki, 1747-1828-ci illərdə Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş feodal dövləti – Naxçıvan xanlığı məhz çar Rusiyasının işğalçılıq yürüşləri nəticəsində süqut etmiş, onun ərazisi imperiya torpaqlarına qatılmışdır.

Mədəni dəyərlərin restitusiyası problemi MDB məkanına daxil olan iştirakçı dövlətlərin də gündəliyində olan məsələlərdəndir. Belə ki, hələ 1992-ci il fevral ayının 14-də "Mədəni və tarixi dəyərlərin məxsus olduqları dövlətlərə qaytarılması barədə" Saziş imzalanmışdır. Həmin sazişin birinci bəndində aydın şəkildə bildirilir ki, **"İştirakçı dövlətlər tarixi və mədəni dəyərləri onların aid olduqları dövlətlərə qaytarılmasına yardım etməlidirlər"**. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan aliminin Naxçıvan xanlığına aid bayraqları aşkar etməsi də məhz sazişin 4-cü maddəsinin tələbləri əsasında mümkün olmuşdur. Belə ki, maddədə göstərilir: **"İştirakçı-dövlətlər bir-birinin dövlət muzeylərinin fondları və arxivləri ilə tanış olmaq üçün milli komissiyaların ekspertlərinə imkanlar yaratmalıdır"**. Əminik ki, Azərbaycanın bu istiqamətdə göstərdiyi səylər uğurla nəticələncək, Naxçıvan xanlığının bayraqları Dövlət Bayrağı Muzeyində öz layiqli yerini tutacaqlar.